Journal of Interdisciplinary Studies

(Peer-reviewed Journal)

Volume 7, April, 2018

Patron

Dharma Raj Baral

Chief Editor

Lal Mani Pokhrel

Editors

Mohan Bhandari

Kamal Raj Regmi

A Publication of

Gupteshwor Mahadev Multiple Campus (GMMC)

Chhorepatan, Pokhara, Nepal

Email: gupteshwormmc@gmail.com

www.gmmc.edu.np

Journal of
Interdisciplinary Studies

(Peer-reviewed Journal) [Sepcial Issue}

Volume 7, April, 2018

Publication by

Gupteshwor Mahadev Multiple Campus (GMMC)

Chhorapatan, Pokhara, Nepal

Publication Date: April 2018 (Baishak, 2075 B.S.)

© All rights reserved- GMMC, Pokhara. No part of this journal may be produced in any form or by any electronic or mechanical means, including infromation storage and retrieval system, without permission in writting from the publisher, except by a reviewer who may quote brief passage in review.

NOTE:

The articles pbulished in this journal reflect personal view of the authors. Editorial board will not be responsible for the opinions expressed in the articles.

ISSN : 2392-4519 (Print)

Layout: RealDesign, Pokhara #531750

Printed:

For Articles Submission and Correspondence

Journal Publication Committee

GMMC, Pokhara- 17, Nepal

Email: gupteshwormmc@gmail.com

www.gmmc.edu.np

Tel: 061-465677

Editorial

We are pleased to come up with another issue of journal entitled *Journal of Interdisciplinary Studies* and now it is in your hand. As an academic practice that has been carried out in the campus with an active effort of GMMC faculties and guest researchers from outside, that campus has been able to publish its journal regularly on annual basis. The regular issue of journal has provided the faculty members opportunity to cultivate the habit of research that is sure to help them to move towards academic excellence in their respective fields.

Due to the widespread research works, the framework of knowledge on any discipline has been so wide that updating oneself with its rapid change has been a mater of challenge for any academic practitioner who is involved in imparting knowledge in the colleges or universities. On the one hand one has to cultivate the culture of regular study, on the other hand, one should make oneself always ready for finding out something new or more than that of existing knowledge to cope him/her with the changing scenario of academic world. Moreover, the production of knowledge is far better than that of existing knowledge to cope him/her with the changing scenario of academic world. Moreover, the production of knowledge is far better than that of consumption and distribution of it. The research works or articles included in the journals will certainly be helpful in leading the researchers towards the direction of production of knowledge in the days to come. In this sense Gupteshwor Mahadev Multiple Campus has created a platform for developing the habit of study and research.

Our publication includes varieties of research articles from various disciplines of knowledge such as humanities, language, bio-diversity, commerce, population etc. making it is true to its name. The articles included in the journals are the reflection of rigorous as well as dedicated attempts of researchers in finding out something more and something newer than that of existing knowledge which creates a sense of wonder and interest in the academic sector.

Finally, the editorial board would like to thank sincerely to all the contributors for their cooperation and contributions without which the journal world not have appeared in this form. The contributions are undoubtedly great to make this volume a grand success. The editorial board is fully hopeful that the campus will certainly get such co-operation and contribution of all in the days to come. At the same time, the campus administration and all the other stakeholders deserve our sincere gratitude for their continuous support, suggestions and cooperation for the continuation of its publication. It is our pleasure to mention the fact that from 2017 issue we have been able to publish the journal in a peer-reviewed form.

Rural to Urban Migration Practices in Kirtipur Municipality of Kathmandu District

*Bhawana Regmi**

Abstract

This study tried to examine educational and economic status of the migrants living in Kirtipur Municipality. The focus has been given to analyze affecting factors for rural to urban migration. This study was conducted in seven settlements (i.e. Charghare, Bhutkhel, Nayabasti, Chuigamcha, Pandeychhap, Thapagauna and Chhap) located in ward number, 06 of the Municipality. Out of total 392 migrated households (sample population), only 188 household (sample numbers) were selected for the study purpose by applying multistage sampling methods. The necessary primary data/information were collected/generated through household survey, focus group discussion and key informant interview techniques whereas secondary data are generated from published/unpublished books, articles, journals, and Municipality profile. The study found that rural to urban migration practice has been positively affected daily lives of the migrants and local people rather it harms to local environment and overpopulation. Migrants are equally involving in commercial vegetable farming practices and micro entrepreneurship development. They also have been providing quality parenting to their children and playing leadership role in the society. However, in general, local development stakeholders belong to origin and destination areas need to realize the consequences of rural to urban migration practices. In this respect, the issue of rural to urban migration must be studied from the perspective of rural development so that this can equally benefits to the origin areas having low density, shortage of agriculture labor, decreasing organic farming practices in particular.

Keywords: *Population, population pressure, rural to urban migration, affecting factors for migration.*

Introduction

Migration is universal phenomenon. Migration occurs naturally, socio-culturally and economically. Natural migration had and has been fostering human civilization and providing socio-cultural and economic opportunities for the migrants throughout

---

**South Asian Institute of Research and Development (SAIRAD Nepal)*
Babarmahal, Basant Marg, Kathmandu
Email for correspondence: regmeebhawana@gmail.com

ISSN: 2392-4519 (Print)

the world. Migrants migrate from their origin areas to the destinations due to economic opportunities in general. The current global estimate is that there were around 244 million international migrants in the world in 2015, which equates to 3.3 percent of the global population (International Organization for Migration [IOM], 2017). And it was estimated that 405 million people will be involved in migration until 2050 (World Migration Report [WMR], 2010; 2016). Low employment opportunity, lacking of rural infrastructures minimum public services are major causes which help to migrant make compulsion for pushing from origin areas and vice versa (Todaro,1976) in which the informal sector activities in urban will likely to absorb most of the rural migrants.

Developing countries have a relatively high rate of rural to urban migration in practice (Stark, 1978). Though, socio-economic and service opportunities for the migrations remain limited but the trend of rural to urban migration has been robust since 1990 (Kothari, 2002). The trend compelled to raise migration issues through international cooperation at the global, regional, sub-regional levels. There have been growing attempts to address the issue of rural to urban migration and socio-economic development at the regional and sub-regional levels. In the Nepalese census, a migrant has been defined as the one whose place of enumeration at the time of the census was different from his or her place of birth (Central Bureau of Statistics [CBS], 2012). In case of Nepal, because of low economic growth every two in five persons live below the absolute poverty line and every other person in the rural area is poor. Very high unemployment and underemployment rates of 17.4 and 32.3 percent, respectively (National Planning Commission [NPC], 2016) have compelled people to remain either in the vicious circle of poverty or migrate to urban areas. These have included the degree of precision with which policy makers have attempted to guide that migration as an issue for regional discussion, the enhanced interest in the situation and rights of the migrants themselves, and the greater public debate has been involving in formulating and implementing migration policies in our country (KC, 2004). Migration from the rural hills and mountains to urban areas seems to be a coping strategy of Nepalese migrants to lessen the burden of underdevelopment (Prennushi, 1999). Migration may be both a cause and a consequence of poverty (Kothari, 2002, p. 7) and this realization has been totally missing from major policy documents in Nepal (NPC, 2003). People can get three times more wages in the urban centre thus economic factor is a main reason of rural-urban migration (Todaro, 1960, as cited in Lekhi, 2008). Because of clash of high expectation a migrant feels superior to his neighbors in origin areas. That is the reason there is question mark in reciprocal relationship between migrant and neighborhoods. People finally get decision to migration when their interaction with

neighbors in origin areas is not satisfactory (Robert & Smith, 1977).

Migration is the least researched area in Nepal compared to other demographic dynamics despite the fact that many socio-economic, demographic, and political problems are closely associated. It is difficult to target a migration management strategy in Nepal since rural to urban migration has been increasing day by day. The low levels of land holdings, unproductive land, low yield, forest degradation, unequal distribution of income, insufficient calorie requirements, negative food balance, low levels of literacy, low human development index, very poor access to basic services and needs are some of the factors that are being hindering Nepal's overall development (KC, 2004).Therefore for this study tried to explain the trend and impact of rural to urban migration.

Literature Review

In the global context, early humans were almost surely hunting and gathering who moved continually in search of food supplies. The next pulse of migration, beginning around 4000 to 3000 BC, was stimulated by the development of seagoing sailing vessels and of pastoral nomad. Since, Second World War, long distance migrations have occurred. In most cases groups from developing countries have moved into the industrialized countries of the West (Harper, 1984). According to migration law of Lee's, motivations for migration by considering how the relationship between two points (origin and destination) are affected by push and pull factors. Push factors exist at the point of origin and act to trigger emigration; these include the lack of economic opportunities, religious or political persecution, hazardous environmental conditions, and so on. Pull factors exist at the destination and include the availability of jobs, religious or political freedom, and the perception of a relatively benign environment. Pushes and pulls are complementary that is, migration can only occur if the reason to emigrate (the push) is remedied by the corresponding pull at an attainable destination. In the context of labor migration, push factors are often characterized by the lack of job opportunities in sending areas or countries, and pull factors are the economic opportunities presented in receiving areas or countries.

Lee's (1966) push-pull theory shows possible migration between a place of origin and a place of destination, with positive and negative signs signify pull and push factors, respectively. The high demand of labor in industrialized and developed regions is the main pull factors for it. It can be claimed that the dearth of employment opportunity at home, unstable political and security situation, low wage level, lack of agricultural

development in rural areas, scantiness of basic services needed for survival, liberal government policies and demonstration effect are main push factors responsible for rural to urban migration. Note that both the origin and destination have pushes and pulls, reflecting the reality that any migrant must consider both the positives of staying and the negatives of moving, as well as their converses (See in figure 1). The logic of the push-pull theory is that if the plusses (pulls) at the destination outweigh the plusses of staying at the origin then migration is likely to occur (Lekhi, 2008).

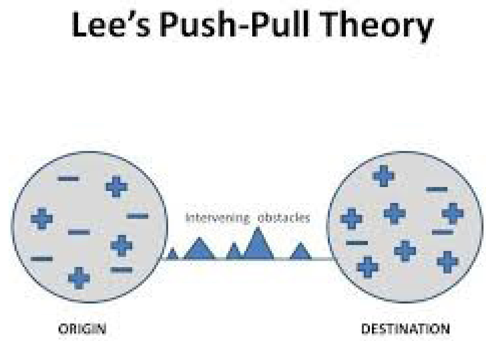

Figure 1. Lee's Push-Pull Theory

Migration thus equally contributes to the perform imbalance in population dynamic process. However, population in fact is one of the key issues to think about in developmental process (United Nations [UN], 2010; World Bank [WB], 2013). It is expected that between 2015 and 2030 the world's rural population will peak, at about 3.3 billion and then decline. In case of Asian regions the trend of rural to urban migration also has been increasing annually. Below table shows the information about population pressure of SAARC countries.

Table 1. ***Population Pressures in SAARC Regions***

Indicators	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Srilanka
Population (000)	29157	1589	757	1210569	331	26494	191710	20966
Growth rate	2.03	1.37	1.8	1.8	1.69	1.35	1.92	0.9
Urban population	23.6	28.76	31.0	31.2	35	17.1	77.9	18.2
Foreign jobs (000)	-	-	-	-	79	1389	-	-
Employment in agriculture	69.6	45.14	60.2	48.9	42	73.9	42.3	28.5

(CBS, 2016).

The above fact indicates that the world is becoming less rural, even Nepal is one of the top ten fastest urbanizing countries with annual urbanization rate of 1.9 percent (UNDESA, 2014). Rural areas differ demographically in four ways; mortality tends to be higher in rural than urban areas, fertility in rural areas also tends to be higher, the combination of higher mortality and fertility delays the demographic transition in rural areas and most of the rural areas are experiencing out-migration for attractive public service delivery. Here is why it is inevitable to manage population pressure

in Nepalese context. The below table also makes clearer about impact of population pressure equally in rural and urban areas.

Table 2. ***Impacts of Population Pressures in Rural and Urban Areas***

Categories	**Impact in Rural Areas**	**Impact in Urban Areas**
Positive Pressure	Imbalanced demand and supply	Imbalanced demand and supply
	Nuclear family system	Urbanization
	Land fragmentation	Increase slum dwellers
	Land productivity decrease	Plotting of farmland
	Resource scarcity	Scarcity of drinking water
	Diversified livelihood options	Waste management problems
Negative Pressure	Low density	Shift in migration culture
	Shortage of agriculture labor	Balance urban and rural population
	Decrease traditional occupation	
	Decrease traditional farming system	Urban and rural continuum
		Rural transformation
	Increase modern farming system	Domestic market liberalization
	Increase barren land	Balance demand and supply

(Analyzed by the Researcher).

The information depicts that there is a relationships between population pressure (both positive and negative) and its impact on rural and urban settlements. In Nepalese context, migration has practiced after starting elimination of malaria program after 1950 but the trend of migration has been increasing dramatically (see in table 3). Migration makes migrants to uplift their process of learning, contextual knowledge and cultural assimilation because of being a functioning member of society, self-development and cultural transmission (Adhikari, 2002). Overall, migration has been practicing but people from rural areas have migrated rapidly because of Maoist insurgency that was held after 2052 Bs. Rural people has compelled for migrated in urban areas because every opportunity, knowledge and skill diffuses from centre to periphery (Pradhan, 2005). Migration has been an important component of population redistribution in Nepal. People have been migrating from rural-to-rural and rural-to urban areas in search of employment and educational opportunities. In Nepal growing impact of

migration is felt especially in the economic sector.

Table 3. ***Reasons for Migration, Nepal, 2001- 2011. Inter-district Migrants***

Reasons	Percentage in 2001	Percentage in 2011
Trading	5.53	6
Agriculture	18.08	15.8
Employment	11.50	10.6
Study and training	10.34	9.3
Marriage	22.99	27
Others	31.55	31.3
Total Migrants	**29, 29, 064**	

(CBS, 2012).

The above table shows the major area of rural migration in Nepal. The 2011 census included five main reasons for migration: trading, agriculture, employment, study/ training, and marriage. The category "other reasons" comprised 31.3 percent. The rest migrated because of marriage (27 percent), agriculture (15.8 percent), employment (10.6 percent), study and training (9.3 percent) and trading (6 percent). The census data of Nepal in 2001 indicated that among rural female migrants, 42.13 percent migrated from one district to another due to marriage. Similarly and more prominently, among the foreign-born female migrants, almost 66 percent came to Nepal because of marriage. Among the total foreign-born population, about 81 percent have taken Nepalese citizenship.

Objectives

- To examine historical trend of urbanization process and rural to urban migration practices.
- To assess socio-economic as well as educational status of the migrants living in the study area.
- To analyze affecting factors for rural to urban migration experienced by the selected migrants.

Methodology and Methods

Research design provides guidelines to the researcher to get answers of the research objectives. More so, the research design depends on the nature and objectives of the study. This study is designed under quantitative approach and trend survey strategy.

The essence of survey is all about questioning individuals on a topic/s and then describing the responses (UN, 2007). More specifically, this study applied sample survey method to collection the data from a large group of population. The information collected from the samples has been used to make inferences about the population as a whole. Survey research design describes the nature and features of existing conditions, identify standards against which existing conditions can be compared and determining the relationships that exist between septic events (Cohen, Menon & Morission, 2007). In so doing, necessary primary data was collected from 188 sample household selected by using multistage sampling methods (See in table 4). The sample number is generated with 95 percent confidence level and 5 percent marginal error (See in Appendix D) by using sample size determination formula (Krejcie & Morgan, 1970).

Table 4. ***Sampling Procedure***

Stages	**Reasons**	**Number**	**Remarks**
First	Total number of migrated household in ward number 06 of Kirtipur Municipality	2743	Theoretical population
Second	Permanently and temporarily migrated households living in seven settlements of ward number 06 (i.e. Charghare, Bhutkhel, Nayabasti, Chuigamcha, Pandychhap, Thapagauna and Chhap)	392	Sample Population
Third	Selected migrated households by applying sampling determination formula	188	Sample number

(Municipality Profile, 2017 and Analyzed by the Researcher).

Household survey, key informant interview and focus group discussion techniques were applied for collecting primary data and secondary data were also collected from national and international reports, policy documents as well as local level profiles. Collected data and information were analyzed and interpreted based on description, analysis and interpretation of data (Yin, 2014). During filed work the issues of ethical considerations have been realized and prioritized as much and possible. To the end the researcher followed informed consent, confidentiality and consequences issues (Kvale, 1996). Informed consent helped to unpack overall purpose of the investigation with participants. In order to ensure the confidentiality in the research, private data

identifying the subjects were not reported in the study. Attention was paid to the protection of subjects' privacy by changing the names of individual subjects.

Discussions and Findings

The field data are presented and analyzed descriptively. For making findings more worth and significant the collected filed information are presented in different sub headings such as Kirtipur municipality at a glance, social and demographic characteristics, economic status, educational status and affecting factors for rural to urban migration and conclusions.

Kirtipur Municipality at a Glance

Kirtipur is regarded as a smallest Municipality in Kathmandu Valley, in terms of population composition. The particular place has located south of Kathmandu District and west of Lalitpur District. The Municipality was formed in 1996 by combining 8 Village Development Committees. The Municipality is located next to Kathmandu in which ward number 04, 05 and 06 are located on the ridge of Chandragiri hilly range. Most of the settlement pattern of those wards are semi-urban in nature and dominated with agriculture based livelihood. However, remaining wards are located in urban settings. Urban settlements are agglomerated whereas semi-urban settlements are more dispersed even in this Municipality. Kirtipur royal palace, religious sites (Bagh Bhairab temple, Chilimcho Stupa, Uma Maheshwar temple, Jal Binayak temple, Shree Kirti Vihar and Bishnu Devi temple), Taudaha a biggest natural pond throughout the valley, Chobhar Park are some of historical, religious and natural attractions to the visitors. Tribhuvan University is also located in the center of Kirtipur that is attracting to higher level students due to various purposes. The below profile present the gist about Kirtipur Municipality.

Table 5: ***Profile of Kirtipur Municipality***

Title	Description
Area	14.76 square kilometer
No. of Total HHs	19441
Total Population	67,171 [Male, 34485 and female, 29686]
Population Density	4433 per square Kilometer
Male Population	34,476
Female population	29,126

Administrative center	Kirtipur
Number of Wards	10
Urban Wards	1,2,3,7,8,9 and 10
Rural& Semi- Urban Wards	4, 5, 6
Total Number of Shops	557
Hotel & Restaurant	104
Ecological Zone	Hill

(CBS, 2012; Municipality Profile, 2017).

The study area, seven settlements (i.e. Charghare, Bhutkhel, Nayabasti, Chuigamcha, Pandychhap, Thapagauna and Chhap) are located in ward number 06 of the municipality. The villages are semi-urban in nature following both traditional and modern livelihood system. These settlements are 10 km south far from the capital city. These settlements are situated nearer the lap of Chandragiri range and Dakshinkali Bhanjayang in south, Fulchocki range in the east, Chandragiri Badbhanjang in the west and Himalayan range in the north. It has both historical and religious importance. The major historical and religious sites such as Matatirtha, Machhe Narayan, Baga Bhairab, Aadi Nath, Jal Binayek, Jalapa Devi Temples and Taudha Karkat Nagpokhari) are nearer from the field.

In fact, members of these settlements are having a close tie, community sentiment and regulation in relationship with same community members and others. Similarly, they are being following their traditional norms, values and traditions. There is minimum intervention of modernization of culture, religion, specific occupation, nuclear family system and fundamentalism of political activities. They are being prefer to work in their field to produce seasonable vegetables, majority of the households are rearing animal husbandry especially cow for milk and goat for meat from the business purpose. Majorities of them prefer to have pure vegetarian food and milk. Modernization of culture, dress, norms and values still could not affect them though nuclear family system, secularism and acculturation have been practicing in increasing trends in overall country.

Social and Demographic Characteristics of the Respondents

East to far west, Kirtipur is the best. Reflecting upon this statement, rural people from all the seven provinces of federal Nepal have been living in Kirtipur Municipality for long time periods. However, majorities of them are belonging to Okhaldhunga, Ramechhap, Kavre, Makawanpur, Nuwakot, Dahding, Gorkha, Arghakhanchi,

Pyuthan, Rolpa, Rukum, Jumla, Dolpa, Dang and Bardiya Districts. They are permanently/temporarily migrating from their origin areas for the betterment of their life as migration itself is a one of the strategies of livelihood. In this respect, majorities of the migrants argued that they are not only improving the livelihood but also providing quality parenting to the children, involving in diversified occupational options that were lacking in their own origin areas. Low employment opportunity, lacking of rural infrastructures minimum public services are major causes which help to migrant make compulsion for pushing from origin areas and vice versa (Todaro, 1976). During interaction, one of the participants happily expressed that: *My family had been living in this community in the last 8 years. Because of poverty, poor social support and poor relationship with relatives and neighbors, I decided to migrate from Gorkha. Now I have a saving account in cooperative, children are getting educational opportunities. I have 5 Ropani lands in cheap rental and during farm activities we often used Parma system* (B. Timilsina, Thursday 22nd November, 2017, (INT)). This narration implies that offering higher education to the children, improving family economy and achieving good social status with self esteem and freedom may not be possible in his origin area. This indicates for getting better earning opportunities and public service delivery facilities, migrants decided to leave their origin area. Along with that in this section, the researcher tried to examine social and demographic characteristics of the respondents. More so, different variables such as age, religion, family size, caste groups and family system have been characterized to explain migration decision.

In case of age groups of the migrants, the data shows that most (44.7%) of migrants' age falls in between age group 35-45 and least (10.6%) of them above 55 years. Likewise, 27.7 percent migrants' age group falls in 25-35 age group and remaining 17.0 percent of them falls in 45-55 age groups. This fact clearly indicates that only active aged individuals are migrating from the village. In case of religious groups, the data shows that majorities (55%) of migrants are belong to Hindu religion and least 2.1 percent from other group. Likewise, 30 percent migrants belong to Buddhism and remaining 13 percent are Christians. The fact indicates that migrants from all the religious groups are living in the destination area. Thus, any religion and culture seems more flexible and practicing rural to urban migration as a part of their life. In case of family size, the data shows that most (36.2%) of migrants have 6-9 family members and least each 2.1 percent has 2-4 and > 12 family members. Likewise, 25.5 percent have 9-12 family members and remaining 34.0 percent have 4-6 family members. From that fact, it is clear that large family size is not an obstacle living in new destination area. Again, if family members jointly struggle for their better livelihood they may definitely improve

their family livelihood even in new destination.

Similarly, in case of caste groups, data highlights that most (44.7%) of migrants are belong to Janjati and least (14.9%) from Brahmin. Remaining 19.1 percent are Cheetri and 21.3 percent are Dalits. This fact indicates that caste is not a hindrance for rural to urban migration process. Janjati and Dalit migrants are also improving their livelihood in urban areas through socialization and involving in alternative forms of earnings. In case of family size, the data depicts that most (40%) of migrants were migrated from the village due to conflict with family members and neighbors. Likewise, 12.8 percent were migrated due to low family income and high expenditure. Remaining 27.7 percent were migrated due to unpaid work and 19.1 percent were migrated due to personal property right. These facts indicate that the first major component for migration is higher expectations of earning in new destination area.

Economic Status of the Respondents

Productive economic activities and marketing facilities of any urban areas can lure any kind of migrants. From the vantage point of migration theory, people can get three times more wages and opportunity in the urban centre thus economic factor is a main reason of rural-urban migration (Todaro, 1960, as cited in Lekhi, 2008). During group discussion, most of the participants shared that: *Most of the migrated family members are involving in commercial farming, operating local shops and also working as wage labour. They are enrolling their children equally in community and institutional schools. Some of the migrants are also planning to invest in micro entrepreneurship development* (Discussion with Local Intellectuals, Monday 19 November, 2018 [FGD]). The researcher also interacted with migrated entrepreneur. Here is a notion of his remarks: *I was migrated from Palung village located nearby Hetauda. I have been involving in commercial farming since five years. I have 10 Ropani leasehold lands and planning to extend it. I have been supplying my products in Balkhu and Kalimati vegetable market. Along with my family members, another one couple also is working as a full time employee* (D. K. Khanal, Wednesday 21st November, 2018, [KII]). However, in same line, most of the participants argued that establishing social position in new destination is not an easy job. It solely depends on characteristics of the migrants. Without committed mind, work honestly, interactive behavior as well as socialization it is difficult for gaining maximum economic opportunities in new destination. In the reference of Omari, (1956) migrants become mature in new destination areas because of favorable attitude and sense of positive action and interaction with self and others. For analyzing economic situation of the migrants, researcher also has developed different variables such as occupation, land size, monthly income, credit capital, and purpose of

investment, livestock raring and modern farming system.

In case of occupation status, the data depicts that most (36.2%) of the migrants are entrepreneurs and least (4.3%) are government job holders. Likewise, businessman, commercial farmer, teacher and pensioners found 23.4, 19.1, 10.6 and 6.4 respectively. This fact indicates that migrants are involving in diversified occupational and professional status. In case of land holding patterns of the migrants in their own origin areas, the data shows that most (36.2%) of the migrants have more than 25 Ropani land and least each 19.1 percent respondents have less than 5 Ropani. Similarly, 25.5 percent respondents have 10-24 Ropani. The fact it indicates all the migrants have not yet sold their land property though they have unequal distribution of land. In case of monthly income of the migrants, the data shows that most 36.2 percent of migrants earn in between 25,000-35,000 and least 10.6 percent of migrants earn more than 35,000 NRs. Likewise, 27.7 percent of migrants earn in between 15,000-25,000 and remaining 25.5 percent of them earn in between 10,000-15,000 NRs respectively. Data indicates that income status of the migrants have been increasing in new destination areas because of alternative sources of earnings.

Similarly, in case of credit capital, the data shows that most (38.9%) of migrants have 80,000-1, 50,000 credit capital and least (8.5%) have 30,000-80,000 NRs. Similarly, 29.8 percent of them have 1, 50,000-2, 00,000 credit capital and remaining 23.4 percent migrants have more than 2, 00,000 credit capital. The fact indicates that migrants are equally collecting, allocating and mobilizing their financial capitals with various purposes in which most (27.7%) migrants are invested their credit capital in commercial farming and least (21.3%) of them are invested in personal enterprises. Likewise, each 25.5 percent of migrants invested either in business sector or in animal husbandry sector. From that fact we can say that migrants are investing in productive sectors. In case of livestock raring by migrants, the data shows that most (31.9%) migrants are raring goat farming and least (19.1%) raring poultry. Likewise, 25.5 percent migrants are raring cow for dairy products. This fact indicates that majorities of the migrants are raring domestic animals with farming purpose in which majorities (51.1%) are practicing commercial vegetable farming due to marketing facilities and least (104.9%) of them are practicing to acquire farming skills and remaining 34.0 percent are practicing due to high commercial value. The fact indicates that the trend of commercial farming practices have been increasing in these settlements that is why local government also has categorized ward numbers 04, 05 and 06 (the study area) are major agriculture zones of the Municipality.

Educational Status of the Respondents

Education is a means and ends for rural development. Educated people can benefits to self and others in multiple ways equally in their own origin and new destination areas. Migration thus equally contributes to the perform imbalance in population dynamic process (UN, 2012). During group discussion, *Most of the migrants agreed that they were migrated only for offering higher educational opportunities to their children* (Discussion with Migrants, Tuesday 20 November, 2018[FGD]). However, in the destination area migrated household heads capacity development knowledge and skills informally too. In the reference of socialization process, migrants can learn occupational knowledge and skill from neighborhoods, media, and official interaction in new destination (Adhikari, 2059). For explaining both in/formal educational statuses, researcher also has developed different variables such as levels of formal education of the parents/ children, subject specification of the children, monthly investment in child education and involvement of the respondents in training programs.

In case of educational status of the male parents, the field data shows that most (40.4%) of male have completed grade tenth and least (12.8%) are completed Master Degree. Likewise, 25.5 percent of them passed lower secondary and remaining 21.3 percent passed Bachelor level respectively. The fact indicates that education is an important means for migration decision. In case of educational status of the female parents, the data shows that majorities (53.2%) of them have passed grade tenth and least (8.5%) of them completed Bachelor level and remaining 38.3 percent completed grade twelfth. This fact indicates that most of educated couple gets migration decision. In case of child educational status, the data shows that most (36.2%) migrants' children are studying in secondary and higher secondary degree equally in this capital city and abroad. And least (2.1%) of the migrants did not response the question. Similarly, 21.3 percent of students are studying in lower secondary level, 29.8 percent are studying in Master Degree and remaining 10.6 percent are studying in MPhil level. That fact indicates that educated parents are more serious on future career of their children and investing in their education life.

Similarly, in case of subject specification of the children, the data depicts that most (19.1%) of migrants' children are enrolled in technical education of CTEVT, humanities and social science and technical education in health sectors and least (12.8%) of the children are enrolled in engineering subject. Similarly, each 14.9 percent migrants' children are enrolled in hotel management and commerce subject. This fact indicates that migrated students are studying in diverse sectors for their future career. However

most of them are intended to complete technical and vocational education and training program for becoming skillful. In case of investing in child education, the data shows that most (38.3%) of the migrants are investing monthly NRs 5000-10000 for child education and least each (2.1%) of them could not response the question and investing > 15000. Similarly, 29.8 percent are investing 10000-15000 NRs and remaining 27.7 percent are investing < 5000. The fact indicates that migrants are investing in child education just for their better future career. In case of migrants' involvement in non-formal trainings, the data highlights that most (29.8%) of the migrants are participated on commercial and agriculture related training whereas least (4.3%) of them are not yet involving in such trainings. Likewise, 27.7 percent migrants are participated in leadership development training and remaining each 19.1 percent of them are participated in vocational trainings. The fact indicates that migrants also have been acquiring various trade and occupational related trainings for the betterment of their life and livelihoods.

Affecting Factors for Rural to Urban Migration

Better economic opportunities and accessible public service delivery practices are major factors for rural to urban migration. In the reference of migration theory, lack of employment opportunity at village, unstable political and security situation, low wage level, lack of agricultural development in rural areas are some of the push factors for foreign employment (Lee, 1966). Literature also says that the low levels of land holdings, unproductive land, low yield, forest degradation, unequal distribution of income, insufficient calorie requirements, negative food balance, low levels of literacy, low human development index, very poor access to basic services and needs are some of the factors that are being hindering Nepal's overall development (KC, 2004). For analyzing affecting factors for rural to urban migration, the researcher also has developed different variables such as reason for migration decision, relationship between education and migration, personal occupational skills, role of family members in economic activities, allocating philanthropy, playing leadership role, achieved social status and relationship with local people as well.

In case of reason for getting migration decision, the data shows that most (27%) of them migrated to involve in business and least (4.3%) of them migrated without any plan. Likewise, each 23.4 percent of them migrated to become educated and skillful person and remaining 21.3 percent of them migrated to become successful entrepreneurs. During group discussion, one of the participants migrated from Okhaldhunga shared that he left his village only for becoming role model and skillful

entrepreneur. He has been operating agro based farm in 10 Ropnai leasehold lands and living with his family members (Discussion with Migrants, Tuesday 20 November, 2018[FGD]). In case of relationship between educational status of the migrant and migration decision, the data shows that majorities (57.4%) of them argued that there is positive relationship between educational status and migration decision and least 4.3 percent could not response. Likewise, more than 25 percent of them expressed that there is not relationship and remaining 12.8 percent of them seems neutral. From that fact it is clearer that there is no reason to say that education is an ultimate factor for migration decision. Similarly, in case of personal skill of the migrants, the field data depicts that most (36.2%) of migrants shared that their multiple skills and skill of trust to consumers made them successful migrants and least each 2.1 percent of them did not response the question. Likewise, 25.5 percent have good rapport building skills with cent have rapport building skills with consumers and 23.6 percent have allocated philanthropy and remaining 10.6 percent have financial management skills. This fact indicates that each respondent has some kind of occupational skills. During groups discussion most of the participants stated that there are several skills that help to change economic life of the migrants in new destination area (Discussion with Migrants, Tuesday 20 November, 2018[FGD]).

In case of economic role of the family members, the data shows that majorities (72.3%) of them shared that all the family members have been involving in livelihood activities and least (2.1%) of them shared that they are not involving accordingly. Likewise, 25.5 percent of them stated that very rarely their family members are supporting to their family economic activities. From the fact it is clearer that greater economic benefits cannot be achieved without supportive role of their family members. Similarly, in case of philanthropy, the data shows that majority (55.3%) of them expressed that they are planning to allocate or remaining 44.7 percent of them shared about small scale of family earning. however, the fact shows that migrants have been allocating philanthropy fund for achieving good social status. During discussion, one of the patricians said that he left own origin area because of widening his social duty as he wanted to earn and spend some for social activities to feel and perform sincerity towards new destination (Discussion with Migrants, Tuesday 20 November, 2018[FAD]).

Likewise, in case of leadership role of the migrants, data shows that most (48.9%) of them are playing leadership role even in new destination and least (2.1%) of them could not response. Similarly, 31.9 percent of them are not yet playing leadership

role whereas remaining 17.0 percent of them are on plan. From that fact it is clear that desire for playing leadership role in new destination is one of the affecting factors to the migrants. In case of changing social status of migrants, data shows that majorities (63.8%) of them stressed that they are achieving good social status and least (4.3%) of them could not response to the question. Likewise, 23.4 percent of them argued that they are achieving medium social status and remaining 8.5 percent expressed that they are still struggling against poor social status. In case of information about relationship between local people and migrants, the field data shows that majorities (63.0%) of them stated that there is a mutual relationship among them and least (2.2%) of them stated that their mutual relationship is very poor. Likewise, 19.6 percent of them stated that there is a one way relationship between them. From the data fact we can say that there is a reciprocal and cooperative relationship between local people and migrated people. During group discussion, most of the participants expressed that migrants left their origin areas just for improve his or her family livelihood and social status. Every people are hungry for self-respect and willing to earn higher social status by spending time, sacrifice several interpersonal behavior and physical things (Discussion with Migrants, Tuesday 20 November, 2018[FGD]). Does it mean that even migrants have to face uncertainties and difficulties while struggling for better social status in new destination?

Conclusions

This study comes up with the conclusion that migration is a livelihood strategy. And rural to urban migration has been practicing not only for improving the family livelihoods but also for receiving better public service delivery facilities. Owing to that the trend of rural to urban migration practices has been mounting due to poverty, poor status of physical infrastructure and service delivery. Data shows that total migrated population in Nepal in between 2001-2012 is 36.6 percent in which urban population was increasing 14.2 to 18.35 percent (2001 to 2012) and rural to urban migration is 83.5 percent (CBS, 2012). From the vantage point of population pressure theory, the federal government of Nepal has decreased the number of rural areas of the country. At present there are only 460 Rural Municipalities and 293 Urban Municipalities. Nepal is one of the top ten fastest urbanizing countries with annual urbanization rate of 1.9 percent (UNDESA, 2014). However, the trend of rural to urban migration is still increasing. Kirtipur Municipality is not exceptional from rural to urban migration practices. Most of active aged, educated and skillful individuals are migrating in Kirtipur and also improving their family life and livelihoods. Most of the migrants are not only

proving quality parenting to their children but also acquiring occupational, vocational and entrepreneurial skills. Most of the migrants have been involving in commercial farming and micro entrepreneurship development activities. Some of the migrants are also playing leadership role even in new destination. Finally, herein study area rural to urban migration has been positively affected daily lives of the migrants and local people rather it harms to local environment and overpopulation. However, the issue of rural to urban migration must be studied from the perspective of rural development so that rural to urban migration can equally benefits to the origin areas having low density, shortage of agriculture labor, decreasing organic farming practices. In this line, it is inevitable to formulate and implement affirmative policies by local government to motivate migrants to return in their origin areas for the utilization of their vocational/ occupational skills and financial capitals.

References

Adhikari, R. R. (2002). *An Introduction to Sociology and Anthropology*, (2nd ed.). Kathmandu: Biddharthi Pustak Bhandar.

Central Bureau of Statistics (CBS). (2016). *SAARC Fact and Figures*. Kathmandu: Author.

Central Bureau of Statistics, (2012). *Population census report*. Kathmandu: Author

Harper, M. (1984). *Small business in the third world: Guidelines for practical assistance*. London: Intermediate Technology Publications

International Organization for Migration (IOM). (2017). *World Migration Report 2018*. Geneva: UN Migration Agency.

KC, B. K. (2004). Migration, Poverty and Development in Nepal. *Asian and Pacific Migration Journal, 13* (2). Author.

Kothari, U. (2002). *Migration and Chronic Poverty. Working Paper No. 16.* Institute for Development. Policy and Management, University of Manchester.

Krejcie, R. V. & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement, 30*, 607-610.

Kvale, S. (1996). *Interviews: An Introduction to Quantitative survey Research*.

Lekhi, R. K. (2008). *The economics of development & planning* (11th ed.). Delhi: Kalayani Book Publication.

Lekhi, R. K. (2008). *The economics of development & planning* (11th ed.) Delhi: Kalayani Book Publication.

Municipality Profile (2017). *Profile of Kirtipur Municipality*. Author.

National Planning Commission (NPC). (2016). *Fourteenth three year plan (2016/17-2018/19).*

Nepal Migration Year Book (2010).*National Centre of Competence in Research (NCCR) North-South South Asia Coordination Office Lalitpur.* Publishers Nepal Institute of Development Studies (NIDS, 2011) G.P.O. Box: 7647, Kathmandu, Nepal

Omari, T. P. (1956). Factors associated with urban adjustment of rural southern migrants. *Journal on Social Forces 35*(1), 47. London: Oxford University Press.

Pradhan, P. k. (2005).*Urban rural linkage and rural development*. Kathmandu: New Hira Books & Enterprises.

Prennushi, G. (1999). Development: The Case of Rural-to-Urban Migration. *Research Report #2/78, David Horowitz Institute for Research of Developing Countries, Tel Aviv. Discussion Paper*. The World Bank.

Ritzer, G. (2000).*Sociological theories*, (5thed.). New York: McGraw Hill Companies House.

Robert, L. B. & Smith, J. (1977). Community Satisfaction, Expectation of moving and Migration. *In Department of Sociology,14* (2) May. Duke University Durham, North Carolina.

Stark, O. (1978). *Economic-Demographic Interaction in the Course of Agricultural development*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Todaro, M. P. (1960). *Rural migration in developing countries: a review of theory, evidence, methodology, and research priorities*: ILO.

Todaro, M. P. (1976). *Internal migration in developing countries: A review of theory, evidence, methodology and research priorities:* ILO

UN DESA. (2014). *World Urbanization Prospects: 2014 Revision*. New York: United Nations Department of Economic and Social. Retrieved from http://esa.un.org/unpd/wup/FinalReport/WUP2014-Report.pdf

United Nation (2007). *Rresigning of house hold survey sample: Practical guideline.* NY: Author.

United Nations (2010). *World migration report* [Press release]. Retrieved from http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=45819&Cr=migrants&Cr1#.UkwLq4Y5l1M

World Bank. (2013). *Migration and Development Brief 21*. Retrieved from http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934128899076074 5/MigrationandDevelopmentBrief21.pdf

World Migration Report, (2016). Nepal: *Poverty at the Turn of the Twenty-First Century. South Asia Region Rural Migration Report.* Thousand Oak: Sage Publication.

Yin, R. K. (2014).*Case Study Research: Design and Methods*. Thousand Oak Company Publication.

Integrating Information Communication Technology driven 21st Century Skills into Nepalese School Curriculum

Khim Raj Subedi*

Abstract

This is a review article based on the existing literature on ICT and its integration in curriculum along with 21st century skills for curriculum redesign, and aiming to view integrating such skills into Nepalese school curricula with respect to technological pedagogical and content knowledge framework. Nepal has taken initiation to integrate ICT into the school curriculum but is limited to policy provision even though ICT-driven skills are essential in order to prepare our students to face the 21st century challenges. Critical thinking, collaboration, creativity and communication are the key 21st century skills that are needed in students. In addition to these skills, knowledge (traditional and modern); character (mindfulness, curiosity, courage, resilience, ethics, leadership); and metacognition are the key competencies needed with them. Similarly, the skills of ICT knowledge acquisition, knowledge deepening, and knowledge are equally important while redesigning the school curriculum. In this context technology, pedagogy, and content knowledge framework is viewed appropriate for such curriculum redesign.

Keywords: ICT, 21st century skills, curriculum integration, TPACK framework, policy

Introduction

Prelude

Curriculum integration in an existing school curriculum is one of the common popular phenomenons throughout the globe (Scott, 2016; UNESCO, 2018). Similarly, integrating Information Communication and Technology (ICT) across the curriculum and within classroom instruction is one of the prime concerns of policymakers and educational planners. Moreover, debating is going on toward such integration globally and in Nepal as well.

Integrating ICT across and within the existing curriculum is quite challenging task which needs careful consideration. In one recent comprehensive study (UNESCO-MGIP, 2017) of school level curriculum from sustainable development goal 4 perspective has identified unclear understanding about the 21st century skills and abilities among the policy makers and curriculum developers. The study has

**Lecturer, Prithvi Narayan Campus, Pokhara, E-mail:krsubedi@pncampus.edu.np*

ISSN: 2392-4519 (Print)

stated: "Critical thinking', 'creative thinking' and 'problem-solving' skills, as well as 'collaboration' and 'empathy' are evidently in vogue amongst policymakers and curriculum developers across Asia" (UNESCO-MGIP, 2017, p. xviii). In order to make our students capable of fostering such skills, it is being experienced the dire need of integrating ICT in Nepalese school curriculum. Literature suggests verity of models of curriculum integration such as "strongly framed curricula to weakly classified and weakly framed networked approaches to curriculum planning" (Scott, 2016, p. 5) to integrate ICT into the school curricula.

Even though there is broad scope and use of ICT in teaching learning, there exists a common misunderstanding about ICT which they interpret as using computer in teaching learning. UNESCO-UIS (2009) has identified mainly four types of ICT-assisted programs as: RAI (Radio Assisted Instruction), TAI (Television Assisted Instruction), CAI (Computer Assisted Instruction), and IAI (Internet Assisted Instruction). Moreover, currently, mobile learning is popular as a form of IAI. In order to implement ICT in school education within the existing curriculum framework, various policies and plans of Nepal government of the past focused on the use of ICT in teaching. This can be seen in "National IT Policy (2010, 2015), 10th Plan (2002-2007), Three Years Interim Plans (TYIP, 2007-2010, 2010-2013), and School Sector Reform Plan (SSRP, 2009-2015). Based on these policy and program provisions, MOE provided four computers and one printer to each L/Secondary school" (DOE, 2016, p. 5). In addition, Ministry of Education (MOE) Nepal prepared ICT in Education Master Plan 2013-2017 for the first time in Nepal aiming to expand equitable access and to improve the service delivery system in education (MOE, 2013). This master plan has conceptualized the importance of integrating ICT across the education system in general and within the curriculum in particular. More recently, School Sector Development Plan 2016/17-2022/23 (SSDP) (Ministry of Education (MOE), 2016), the current policy document of MOE Nepal, envisioned that the "application of ICT in education aiming to provide students with ICT skills and use of ICT as an important tool to improve classroom delivery; increase access to learning materials; and improve the effectiveness and efficiency of educational governance and management" (DOE, 2016, p. 61).

Nepal has been experiencing the interventions of employing ICT in education, especially in school education as an innovative tool both in policy and practice. Proponents of ICT argue that it is an only tool to make substantial changes in the quality of existing teaching learning of school education along with the development of critical thinking as fulfilling the intention of the curriculum. However, Shields (2011)

argues that only few of the claims have been verified from the empirical evidences and that "the ICT policies and practices in education in Nepal are largely symbolic and ideological, showing that they share a common association of technology with modernist notions of progress and development." (Shields, 2011, p. 85). In relation to the use of ICT in school education, few studies have been carried out on ICT policy integration in Nepal. But during internet search, I could not find studies related to the integration of ICT across the curriculum and of the teacher knowledge using ICT in the context of Nepal. Before discussing such integration of ICT in school education, it is indispensable to pay serious attention towards the multiple aspects of teachers' using the ICT within the curriculum. Such intervention could not be successful without studying teachers' pedagogical content knowledge on ICT in its classroom implementation since teachers play pivot role for the successful implementation of curriculum. Therefore, there is gap between the policy intention of implementing ICT and teachers' technological pedagogical content knowledge. In this small scale review study, I will focus the intention of implementing ICT in school education and its integration across the curriculum from the perspectives of teachers' pedagogical and content knowledge. I do believe this could be a little and unique contribution to the field.

Methodology

This is a review article focused on the specialized literature related to ICT and its implementation in school level education in Nepal. During the study period, in order to find relevant literature, I did extensive internet research. I did database as well as document findings from the Tribhuvan University Central Library. In addition, I am inspired from the interpretive paradigm of qualitative study. Similarly, this article has adapted "discourse analysis" (Gee, 2014) to some extent.

Theoretical Framework

In this article I have adopted Koehler and Mishras' (2009) Technology, Pedagogy, and Content Knowledge (TPACK) framework as theoretical lens for describing the possibilities of the ICT and 21st century skills' integration into the existing school curricula of Nepal. They have mentioned that "teaching is a complex cognitive skill occurring in an ill-structured, dynamic environment. There are clearly many knowledge systems that are fundamental to teaching, including knowledge of student thinking and learning, and knowledge of subject matter" (Mishra & Koehler, 2006, p. 1020). This model describes teachers' knowledge in three main components (see Figure

1) are content, pedagogy, and technology. These three components equally interact between and among which represent as PCK (pedagogical content knowledge), TCK (technological content knowledge), TPK (technological pedagogical knowledge), and TPACK (technology, pedagogy, and content knowledge) (see Figure 1). Initially, this model was developed to describe a framework for teacher knowledge for technology integration as Technological Pedagogical Content Knowledge (TPCK) and later on it was modified as Technology, Pedagogy, And Content Knowledge (TPACK) (Koehler & Mishra, 2009; Koehler, Mishra, & Cain, 2013).

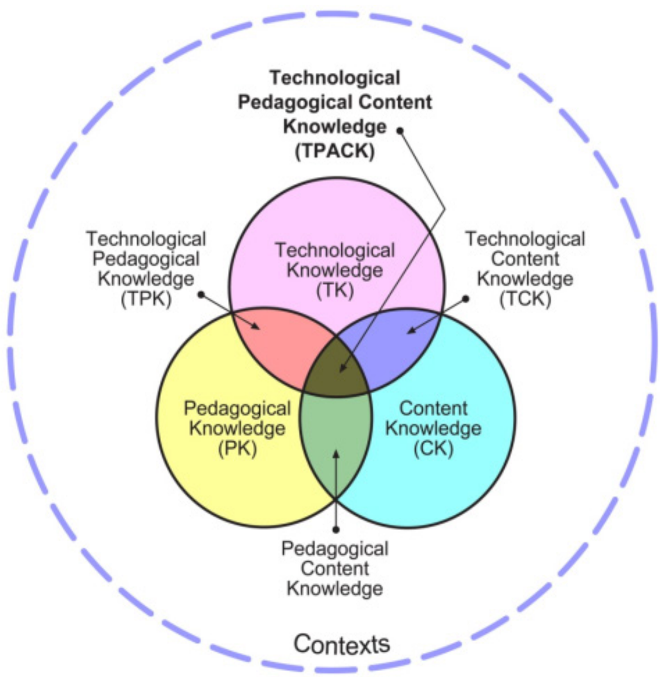

Figure 1. *The TPACK framework and its knowledge components.*
Source: Koehler & Mishra, (2009). What is technological pedagogical content knowledge? (P.63).

In the figure 1, Content Knowledge (CK) refers to teachers' knowledge on the subject matter to be learned or taught. Knowledge of content is essential to teachers which consist of concepts, theories, ideas, organizational frameworks, knowledge of evidence and proof, as well as established practices and approaches toward developing such knowledge. Similarly, Pedagogical Knowledge (PK) relates to the deep knowledge of teachers on teaching methods or philosophy which encompasses the knowledge of understanding how students learn, classroom management skills,

lesson planning, and student assessment techniques the teacher needs to be applied. Moreover, PK demands the teacher understanding of different learning theories and their applications in classroom instruction. Likewise, another component of TPACK is Technology Knowledge (TK) which is little bit difficult to define because of its state of flux nature. Koehler and Mishra (2009) argue that "any definition of technology knowledge is in danger of becoming outdated by the time this text has been published. That said, certain ways of thinking about and working with technology can apply to all technology tools and resources" (Koehler & Mishra, 2009, p. 64). Acquiring TK enables teachers for their understanding and accomplishing a wide variety of task as well as ways to accomplish such tasks by using information technology. In addition, Figure 1 shows that TPACK is the product of interaction among and between pedagogical knowledge, content knowledge, and technological knowledge. So, this framework argues that TPACK is the core component that is supposed to be possessed by the teachers in the course of integration of ICT within school curriculum.

Results and Discussion

The discussion on the ICT integration into school education in general and school curriculum in particular are discussed on the following theme taking the theoretical lens of TPACK developed by Koehler & Mishra (2009).

ICT in School Education in Nepal

Nepal has experienced various interventions of ICT in school education by formulating policy and implementing programs and projects. Nepal's first program on ICT was the implementation of radio teacher training in 1980 (DOE, 2016). After that various initiatives were taken by MOE in order to implement the ICT related programs in Nepal's' school education. Such as, Formative Research Project under Education for All (EFA 2004- 2009) program, 62 schools were supported by providing one computer and a printer. Similarly, "one laptop per child (OLPC) pilot project in selected 26 schools of six districts; Lab Model (Computer sharing mechanism) project in some school with internet connectivity was launched" (MOE, 2013). Moreover, "under the matching grant schemes (2007-2010), Department of Education (DOE) provided 2 computers and one printer to 3038 schools, and internet connectivity to 85 secondary schools conducting distance education programs" (MOE, 2013, p. 10).

By the mean time MOE (2013) developed ICT master plan 2013-2017 on education focusing in four components: development of ICT infrastructure, development of human

resources, development of digital learning materials, and enhancement of education system was the milestone in the history of ICT integrating in school education. After the formulation of master plan DOE implemented "ICT on school education program that supports schools with a fund of NRS 200,000 for four computers and one printer where school contribution to this fund has to be 40,000" (DOE, 2016, p. 21). From the perspective of TPACK framework of Koehler and Mishra (2009), above mentioned ICT initiatives focused only on the support system for technological knowledge on using ICT. Very few attempts were made by MOE to enhance the PK, CK, and TK of the school teachers which lacks the balanced development of three knowledge domains within school teachers.

Integration of ICT into Curriculum

The meaning of curriculum integration varies in the literatures. For example, Bean (2005) outlined curriculum integration as integration of experience, social integration, integration of knowledge, and integration as a curriculum design" (Wall & Leckie, 2017). Similarly, integrating ICT into existing curriculum is more challenging task because it is "different way of thinking about curriculum planning" (Weilbacher, 2010, p. 568).

The need of ICT integration in school education in general and across the school curriculum in particular is highly being realized in Nepal in the current era of technology development. However, we cannot observe any of such integration in current school curriculum of Nepal (DOE, 2016). Integrating technology into existing curriculum needs careful consideration in various dimensions and teacher's technological knowledge is one of the key components for it. However, there is no "one best way to integrate technology into existing curriculum" (Koehler et al., 2013). Regarding the integration of ICT in education in developing countries, Olson et al., (2011) identified the following six components for successful education programs in ICT which could be useful for Nepal to take such initiation:

- Policy (national ministerial level; and district and local level),
- Standards (teacher standards, student standards, and administrative standards),
- Curriculum,
- Infrastructure (hardware, software, connectivity and technical support),
- Professional development (initial preparation, continuous ongoing teacher training and specific ICT training), and
- Instructional Resources (Olson, Codde, & DeMaagd, 2011, p. 37).

The TPACK framework focuses the importance of three components as "content, pedagogy, and technology, along with the relationships among and between them. The interactions between and among these three components, play out differently across diverse contexts, account for the wide variations in the extent and quality of educational technology integration" (Koehler et al., 2013, p. 14). In implementing the ICT integrated curriculum, teacher needs to know about the internet and digital devices along with the skills required to operate such devices. Moreover, operating computer system, browsing materials in the internet, and efficient handling of e-mail are other necessary skills that are required for teachers. More importantly, willingness to 'learn and adopt new technology' (Mishra & Koehler, 2006) will add in successful implemented of ICT integrated curriculum.

ICT and 21st Century Skills-Driven Curricula

It is being commonly realized that the existing school curriculum of Nepal Is unable to provide students with proper innovative skills required to face increasing challenges and to fulfill the growing need of 21st century. Till date there is no ICT integration in existing school curriculum of Nepal (DOE, 2016). However, there is a provision of teaching computer science as elective subject in secondary level. Even though there are policies about the urgent need of redesigning curricula by integrating ICT (CDC, 2007; MOE, 2013) into the existing curriculum, it has not been implemented yet . ICT integration is one of the major components of media literacy which needs to be incorporated into school curriculum.

The meaning of literacy and ICT has been continuously changing. In this regard, Baker (2010) argues that "In the 21st century, "texts" and "literacy" means-moving images, such as photographs, television, and film. Today, being literate also means understanding wikis, blogs, nings, digital media, and other new and emerging technologies" (Baker, 2010, p. 133). Moreover, Partnership for 21st Century Learning [P21stCL] (2015) defines ICT literacy as using technology as a tool to "find information; use digital technologies (computers, media players, GPS, etc.); accessing social network and create information to successfully function in a knowledge economy, and apply a fundamental understanding of the ethical/legal issues surrounding the access and use of information technologies" (Partnership for 21st Century Skills, 2015, p. 6).In addition, PCL (2015) has provided the learning framework. (Figure2).

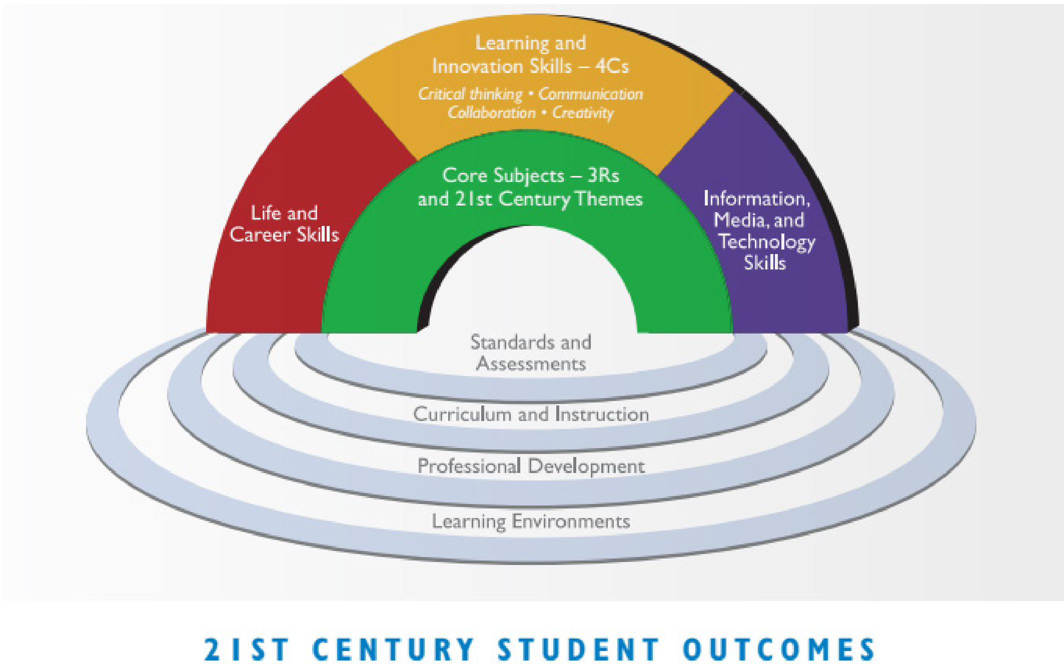

Figure 2. *21st Century student outcomes*
Source: Partnership for 21st Century Skills, 2015.

Figure 2 shows that learning and innovation skills enable students to develop interpersonal skills for sustaining in complex world. Similarly, the second category, i.e. information, media and technology skills empower students to grab ICT related skills and live in environment along with technological advancement. Like as the third category, i.e., life and career skills enhance students to compete globally and live comfortably in their career and life. However, it is being experienced that teacher education program across the globe are facing pressure to equip teachers with technological skills including ICT. Teachers are supposed to be equipped with these skills and to teach to the students as well. From the TPACK framework, these skills should be with teachers so that they can facilitate and transform these above mentioned skills to their students effectively and efficiently.

ICT Competency of Teacher

UNESCO (2018) has developed the ICT competency framework for teachers in relation to the abovementioned information, media and technology skills. Even though,

these skills are for teachers, it is essential to use these skills by teachers to enabling their students to gain the skills too. This report has identified the 18 competencies for teachers in three broad areas namely, 'knowledge acquisition'; 'knowledge deepening', and 'knowledge creation'. These three competencies can be summarized follows:

Knowledge Acquisition

In this level, teachers acquire knowledge about using technology and basic ICT competencies. The Knowledge Acquisition level demands that teachers be aware of the potential benefits of ICT in the classroom and within national policies and priorities to be able to manage and organize the school's ICT investments and use technology to embark on lifelong learning and further professional development. Moreover, teachers need to analyze ICT competency and articulate them into classroom; identify and apply common computer softwares as well as organize technology supported environment in the school.

Knowledge Deepening

The second knowledge deepening level intends the teachers to be enabled in applying ICT in order to improve their own teaching learning. Furthermore, it demands that the teachers should also be able to support their students in solving the complex problems of their daily life. In this context, teachers need be equipped with the competencies such as integrating and designing ICT across the subject as well as facilitating collaborative learning through technology supported environment.

Knowledge Creation

In this level teachers acquire competencies that encourage them to model good practice, and set up learning environments that encourage students to create the kind of new knowledge required for more harmonious, fulfilling and prosperous societies. Moreover, in the knowledge creation level teachers need to promote student-centered learning and play leadership role in creating new technology strategies for ICT integration in their schools.

The above mentioned competencies in three categories intend teachers to equally integrate technology, use community resources and apply innovative ICT driven pedagogy in curriculum implementation.

Likewise, discussions are going on the redesigning curriculum in order to incorporate innovative and 21st century skills both in the curriculum and classroom instruction.

Center for Curriculum Redesign [CCR] (2015) have proposed the framework for curriculum redesign and urged the needs for such redesign in order to overcome the severe challenges at the societal, economical and personal level. And it has proposed the following model, Figure 3 to face such challenges.

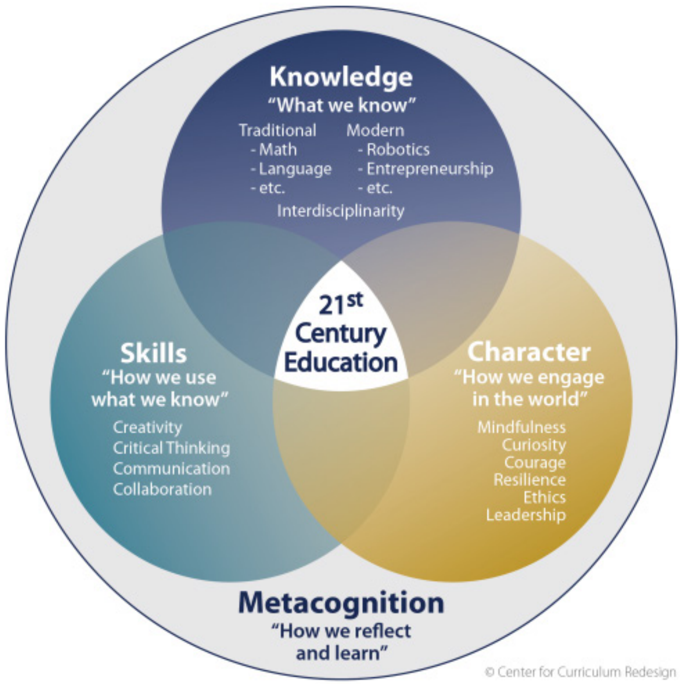

Figure3. Dimensions of Curriculum Redesign
Source: Centre for Curriculum Redesign, 2015.

Center for Curriculum Redesign (2015) has conceptualized four dimensions of 21st century education that should be integrated into curriculum along with ICT blending. Firstly, there is profound need for curriculum to make balance on it between traditional and modern disciplines such as robotics, entrepreneurship etc. Additionally, character development is the intrinsic part of the schools which needs to face the growing challenges in the world. Skills lies on character development such as, mindfulness, curiosity, courage, resilience, ethics, leadership etc., and also, it needs to denote the students' own awareness in their learning and cognitive ability.

Epilogue

The TPACK framework discussed in this article is to view the possibilities of integrating ICT-driven 21st century skills into the existing school curriculum of Nepal from the teachers' competency requirements perspectives. However, the intent of this paper is to discuss on the possibility of transferring the 21st century skills to the students through the teaching learning process. In order to teach and transfer such skills to the students, every teacher is needed to be equipped with the knowledge and skills of ICT-driven 21st century skills with them first. If the teachers have such competencies with them, the teaching learning could be meaningful and there would be a conducive environment in integrating these skills into existing school curriculum of Nepal. .

Conclusion

Technological advancement especially in the area of ICT has drawn much attention of the academia and policymakers (Scott, 2016; Sykes, Schneider, & Plank, 2009; UNESCO, 2018). This has created the need of integrating ICT along with 21st century skill in order to make existing school curricula more relevant to face challenges of the ever changing world.

In recent years Nepal has taken initiatives for integrating ICT into existing school curriculum (CDC, 2007; DOE, 2016; MOE, 2013). But the initiatives have been limited to the policy provision of computer science as an elective subject in secondary level. So, the integration of ICT into school curriculum in Nepal is in "symbolic and ideological" (Shields, 2011, p. 95) existent only on the policy documents.

Life and career skills; information, media and technology skills, and learning and innovation skills (critical thinking, collaboration, communication and creativity) are considered as the 21st century skills for student outcomes (Partnership for 21st Century Skills, 2015). Integrating these skills with blending ICT is a popular global trend in revising curricula. Considering teacher's knowledge on these above mentioned skills is equally important in reviving existing school curricula. Therefore, technological, pedagogical and content knowledge of teacher needs to be considered in curriculum integration. TPACK could be the best for upgrading the teacher's knowledge in such areas for curriculum integration. Moreover, policy, standards, curriculum, infrastructure, professional development, and instructional resources are the key components for successful implementation of ICT education program during the curriculum integration (Olson et al., 2011). Besides these components, teachers need to be equipped with the ICT competencies, such as knowledge acquisition, knowledge deepening, and knowledge creation for integration of ICT-driven 21stcentury skills

into curriculum.

Center for Curriculum Redesign (2015) proposed knowledge (traditional and modern); character (mindfulness, curiosity, courage, resilience, ethics, leadership); skills (critical thinking, creativity, communication and collaboration), and meta-cognition are the four core inseparable components for curriculum redesign. TPACK framework could be blended with CCR framework for developing and updating teacher's competencies in order to integrate ICT-driven curricula in school curriculum of Nepal.

Acknowledgements

This article is based on my MPhil course requirements on Curriculum Issues and Research. I am thankful to Professor Tirtha Raj Parajuli, a course instructor for his critical feedback in reforming the article. Similarly, I am equally thankful to University Grants Commission, Nepal for providing me the MPhil fellowship.

References

Baker, F. W. (2010). Media literacy: 21st century literacy skills. In H. H. Jacobs (Ed.), *Curriculum essential education 21 for a changing world* (pp. 133–152). Alexendria, Verginia, USA. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-405889-7.01001-7

CDC. (2007). *National curriculum framework for school education in Nepal*. Sanothimi, Bhaktapur, Nepal.

Center for Curriculum Redesign. (2015). Redesigning the curriculum for a 21 st century education. Retrieved from www.curriculumredesign.org

DOE. (2016). *A study on the use of Information Communication Technology (ICT) and its sustainability in school education*. Sanothimi, Bhaktapur, Nepal.

Gee, J. P. (2014). *An introduction to discourse analysis: Theory and method* (4th ed.). Routledge.

Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge? *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, *9*(1), 60–70.

Koehler, M. J., Mishra, P., & Cain, W. (2013). What is Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK)? *Journal of Education*, *193*(3), 13–19. https://doi.org/10.1177/002205741319300303

Ministry of Education (MOE). (2016). *School sector development plan 2016/17–2022/23*. Kathmandu: Ministry of Education, Government of Nepal.

Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for integrating technology in teacher knowledge. *Teachers College*

Record, *108*(6), 1017–1054. Retrieved from https://www.citejournal.org/volume-9/issue-1-09/general/what-is-technological-pedagogicalcontent-knowledge/

MOE. (2013). *Information & Communication Technology (ICT) in education: Master plan 2013-2017*. Kathmandu.

Olson, J., Codde, J., & DeMaagd, K. (2011). *An Analysis of e-Learning impacts & est practices in developing countries: With reference to secondary school education in tanzania*. *Michigan State University*. Retrieved from https://pdfs.semanticscholar.org/d92c/1b9e729f41354eef7988d72bc208bfeea57b.pdf

Partnership for 21st Century Skills. (2015). Framework for 21st century learning, 2. Retrieved from http://www.p21.org/our-work/p21-framework

Scott, D. (2016). *New perspectives on curriculum, learning and assessment*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-22831-0

Shields, R. (2011). ICT or I see tea? Modernity, technology and education in Nepal. *Globalization, Societies and Education, 9*(1), 85–97. https://doi.org/10.1080/14767724.2010.513536

Sykes, G., Schneider, B., & Plank, D. (2009). *Handbook of education policy research* (First). New York: Routledge.

UNESCO-MGIP. (2017). *Rethinking schooling for the 21st century: The state of education for peace, sustainable development and global citizenship in Asia*. New Delhi, India. Retrieved from https://bangkok.unesco.org/content/rethinking-schooling-21st-century-state-education-peace-sustainable-development-and-global

UNESCO-UIS. (2009). *Guide to measuring Information and Communication Technologies (ICT) in education. Technical paper No. 2.* Paris. Retrieved from http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/information-communication-technologies-education-asia-ict-integration-e-readiness-schools-2014-en_0.pdf

UNESCO. (2018). *UNESCO ICTcompetency framework for teachers*. *UNESCO* (Vol. 3). Pris, France.

Wall, A., & Leckie, A. (2017). Curriculum integration: An overview. *Current Issues in Middle Level Education*, *22*(1), 36–40. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1151668.pdf

Weilbacher, G. (2010). Middle school curriculum. In *Encyclopedia of curriculum studies* (pp. 568–571). Sage.

We are Looking for Private Sector Involvement or Privatization of Education in Nepal

Rajan Binayek Pasa and Beg Prasad Garbuja***

Abstract

SA Vidhya Ya Vimuktaye (that is Vidhya which liberate us). Vidya is widely known as value-based education in Hinduism. Western scholars also argued that education makes human being disciplined, critical for practical reasoning, rational and emancipation of civilization. In this background, this study appraised educational system of Nepal. Focus has been given to appraise role of private education on public education system. Owing to that strength and weakness of private education also has been appraised from global to local perspectives. While responding to the research objectives, this study applied multi method (i.e. historical, descriptive and comparative). This library based research has solely collected secondary data/information through published/unpublished reports, educational policies, books and articles. The study found that w*ith the beginning of modern mass education, people have used education as a gate way to social status, employment and development. Private education has been promoting access and equity, quality and relevancy and internal efficiency in educational system of Nepal. In on hand, because of poor 'service delivery', low pass rates and lower levels of 'learning achievement' in public schools, private schools are becoming models for progress. In another hand, private education has been creating dual schooling system, perpetuating inequality among the parents and students and also collecting expensive fees due to lack of accountability to the public society. Private education has both positive and negative impacts in public education system but this study come up with the conclusion that the involvement of private sector is inevitable for offering quality educational services. To the end private education system must be regulated and monitored under transformative state control mechanism.*

Key words: *Education, education system, private education, privatization and rural development.*

Introduction

Education is a means and ends for rural development. Education makes human being disciplined, critical for practical reasoning, rational and emancipation of civilization

**Lecturer, Central Department of Rural Development, Tribhuvan University,*
Email for correspondence: rbpshrestha_1942@yahoo.com
***PhD Scholar in Rural Development, Tribhuvan University, Faculty of Humanities and Social sciences, Email for correspondence: beshmagar@yahoo.com*

ISSN: 2392-4519 (Print)

(Kant, 1993). From rural development perspective, education is the process of human capital formation that makes individuals as a social actor. That ultimately has a close relationship with social, financial, physical as well as natural capital formation process (United Nations [UN], 1990). In nut shell, education leads to personality development of each individual, establish good social relationship, economic efficiency and grooming civic knowledge base and responsibility (Dhakal, 2003). That is why Government of Nepal has provisioned free basic educational as a fundamental right in national educational system (Constitution, 2015).

In ancient period, we had traditional as well as informal type of educational system. Whole religion and religious institutions had led educational activities by following-Rigveda (mantra as a part of knowledge), Yajurveda (that knowledge guides for work and worship by rituals), Samveda (devolution of knowledge) and Atharvaveda (making diversity in knowledge). Vidhya had been given high emphasized. "*Sa Vidhya Ya Vimuktaye*" (that is Vidya which liberate us). Hinduism focuses on Vidya, which is widely known as value-based education or holistic approach to education that gives wisdom, art of life and makes individuals peaceful and joyful (Yogi, 2012). More so, students (shisya) were taught spiritual, religious, and cultural i.e. holistic curriculum through Guru-Shisya sambhandha pedagogy (Luitel, 2012). However, during Rana regime educational system practiced under totalitarian mind set. Later wards, due to increasing revolutionary ideas against Rana regime, movement of people success to establishment of democracy in 1950. Then became educational system was changed drastically (Dhakal, 2003).

Since the beginning of planned development effort in the 1950, Nepali development policies have given a great attention to education and rural development. With the beginning of modern mass education people have used education as a gate way to social status, employment and development. Donors also have a very strong presence, greatly contributing to modernization and globalization. Thus, four forces (people, government, donors and modernization/globalization) have been active in the growth and development of education system in Nepal (Parajuli, 2007). Government of Nepal had already been signed in Millennium Development goals (MDGs), Education for All (EFA), Sustainable Development Goals for ensuring free primary education, adult education and reduce poverty and hunger (National Planning Commission [NPC], 2010; 2018). Similarly, donor supported education program also has been implementing for making access and equity, quality and relevancy and internal efficiency in educational system (School Sector Reform Program [SSRP], 2012). In present there are more than

34361 public and 11000 private schools (Flash, 2012). Students' enrollment pattern is also significantly increasing. Out of total enrollment 7,797,472 students 85 percent students are in public school and remaining 15 percent are in private school (Flash, 2012). The context makes clearer that, we are practicing dual schooling system. Because of poor 'service delivery', low pass rates and lower levels of 'learning achievement' in public schools, private schools are becoming models for progress. Private educations are basically for elite and medium class parents who can afford education in high investment. Similarly, community school is for mass people who cannot investment in private education. Problems of dual education system can be addressed through moral and ethical private sector, civil society, cooperatives, local organizations i.e. global-wake-up-call in education (Tooley, 2000). In these contexts, this article tried to appraise public and private education system from global to local perspectives. Focus has been given to argue private sector involvement in education rather than privatization of education system in Nepal.

Objectives

- To understand changing education system in Nepal.
- To assess global and local policy perspectives on public and private education system.
- To appraise strength and evils of private education system in Nepal.

Methods and Materials

The issues of public and private education system of Nepal have been apprised through library research. Required data/information was solely collected from secondary sources. While appraising public and private educational system comparative/descriptive methods are applied (Creswell, 2012). The secondary data and information used in the study are collected from international and national reports, educational policies, published and unpublished books, empirical reports and journal articles.

Discussions: Private Education

Privatization is a decentralization process of public service delivery practices under the governance system. Privatization thus represents an ideological, symbolic break with a history of state control over a country's productive assets (Megginson, 2000). Privatization refers to accomplish public purposes (Bruce, 1983). Privatization fosters education as a private product and no state responsibility. Private education has become

a central concern of scholars and policy makers (Tooley et al., 2005). Striking examples include Colombia, Mexico and Brazil where the private sector enrolls more students than the traditional public sector (Cohen, 2003). Most of the educational literatures argued that the major advantage of private education has been responding more quickly or efficiently to market demands. Private sector provides education most in demand driven concept, global market and labor market responds to the needs of the economy and society and get better-paid jobs (Tooley, 2000). Private institutions tend mainly to offer programs that have high private benefits but fewer social benefits (Johnstone, 1998). However, private education has higher quality than public is debatable. For example, James and Benjamin (1988) discovered that public higher education in Japan provides better facilities, which are significantly related to quality, than private universities and colleges. Similarly, the student-staff ratio in private institutions was found to be three times that of public institutions in Indonesia, Philippines, and more than double in Thailand (Malakul, 1985). Similarly, involving private sector refer to schooling system control by run by state. Seeking that education is public product and civic right (United Nations Declaration of Human Right [UNDHR], 1948). The Tenth Five Year Plan introduced the policy of private sectors involvement to make education sectors more competitive, effective and relevant (NPC, 2002). Thus, involving private sector in education and privatization in education both are not mutually exclusive. That is why both systems can be practiced under parallel form.

Debate in Public and Private Education

Talking about the cost and benefit of privatization in education basically two central arguments are set by the scholars. First, production is organized and carried out more efficiently in private firm than in a public firm because of better management capacity. This argument has been challenged by Williamson’s (1985) idea of selective intervention. Why can’t the government reach the same productive efficiency by just mimicking the private owner? Second, public firms chooses a socially more efficient production level because the government cares about social welfare and internalizes externalities, whereas a private owner just maximizes private profits. Anyway, Privatization is a weapon for reducing trade union power, encouraging wider share ownership, employment generation, redistributing wealth and improving the public finances through capital market and reducing the public sector borrowing (Yarrow, et al., 1986).

In our context it has said that there is lack of accountability to public sector in their business platform (NCED, 2008). The various types of disparities between private and

public schools in Nepal lead a debate on whether school education should privatize or not. There are both pros and cons against privatization in school education. Some people argue that the privatization in school education should not be promoted. It creates two classes citizens. The school education is entirely responsible of the government. Similarly, some gives logic that the government is failure to offer quality education to all children due to shortage of funds. So why government has not permit parents to educate their children in private schools who are able to afford and ready to do so.

However, privatization improves the effectiveness and cost effectiveness of education but private education system is openly criticized for too expensive and making education sector a business platform, lack of accountability to the public society (NCED, 2008). Although Education Act and Regulation has laid provisions for better managing and regulating the private schools, the government is not able to strictly implement the legal provisions. That's why there is always conflict in the issue of exorbitant fee structure at the beginning of the session or at the time fee increments in Nepal. The main logic behind private schools is delivery of quality education under legal provision.

Legal Provisions

Company law (1964) clearly mention about involving private sector in education. Interim constitution, 2007 article 12 clause 39ch open right to private school. Investment Board Act, 2011 constitute a high powered investment board to mobilize the investment of public-private partnership. Foreign Direct Investment (FDI) and Technology Transfer Act 1992, Consumer Protection Act, 1997 and white paper on public private partnership (Government of Nepal [GON], 2011) wishes to priorities Public Private Partnership (PPP) in a number of sectors. The role of private sectors in the development of education was articulated since Eighth Plan (NPC, 1992). The Three Year Interim Plan emphasized in partnership with private sectors (NPC, 2008). In three year approach paper, it is mentioned that "utilize best practice of community and institutional schools to enhance the quality of community schools through partnership between them" (NPC, 2010).

Some of the models are already in practice in Nepal. For example Rato Bangala School initiated a Public Private Partnership (PPP) to enhance the learning in schools and empowering school community in five districts. Room to Read has initiated philanthropy approach to support establishing library, school construction in schools. The school authority was responsible for whole issues like financing, hiring and firing

of the teachers (Nepal, 2007). National Education System Plan (NESP) nationalized all schools and communities were detached from schools. The poor performance of the public schools forced to look options of reforming the school education. Nepal has adopted "transferring management of Schools to communities" on voluntary basis policies in 2002 and launched Community School Support Project (CSSP) to boost the initiation in 2003 (NCED, 2008). These schools are managed by the community, technical and financial supported by the government and it has reduced teacher absenteeism (Literacy Watch Bulletin, 2012).

At present there is very little partnership in the operation of public schools. In the same way, in operation of private schools the government has a very little say. Only in the field of non-formal education (NFE), there is some partnership visible; about 60 percent of the NFE program is run by non-government organizations (NGOs) and around 40 percent of the program is operated by the government. The planners and policy makers are still not aware or they pretend to be ignorant about the importance and need of partnership. The government still does not have any policy and strategy regarding the partnership with different agencies for the promotion of public education (Literacy Watch Bulletin, 2012) although there is a wider meaning of philosophical and theoretical interlink age among private sector involvement in education of privatization in educational system of any country. Finally, High Level Education Commission Report (2017) recommended to reform school education into two structures (grade 1-8 and grade 1-12 structures). This report highlighted philosophical (analyzing knowledge related to spiritual, religious and modern material life) and theoretical (critical knowledge to understand and share about life, death and rituals after deaths) bases for making educational system moral and ethical. This report also suggested government to invest 6% of GDP against 4.38% and 20% of national budget against 10% in educational sector (MOE, 2017). This report suggested government to provide higher educational right to the students belong to poor family and also suggested to link higher education with international labour market and mobilizing youths equally in white and blue color job options

Strength and Evil of Private Sector

Philosophically, educational systems are implicitly designed by dominant capitalist for reproduction their ideology and culture (Blake & Masschelein, 2003). From the view point of positivist philosophies, being a part of world system they are following the principle of modernization, privatization and globalization in education system. Capitalist elites design modern education for educational hegemony and manipulate

the behavior of individuals (Bruke, 1992). From the view point of non- positivism philosophies, education system have been cropping only falsification and hope for deprived, marginalized and vulnerable people, children, women who are excluded from mainstream of educational right. Globally 115 million people are deprived from main stream of education (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO], 2010) and locally still 22 percent of children from Nepal are excluded from basic education (Flash, 2012). It has claimed that modern education is a profit motive venture it perpetuates social stratification and inequality among individual, community and society equally located in urban and rural settings. Therefore, private education has both positive and negative impacts in public education system.

Transformative education can only makes individuals productive and rational. Private education has been responding market and parent's demand because of poor school performance of the public schools students. State alone could not provide qualitative education for all due to minimum allocation (3.4 % share of GDP and 17 % share of national budget which is least than international standard 5% and 20-25% respectively). It is necessary to invite private sector in educational service delivery and infrastructure building (Gautam, 2004). In our context there are more than 11000 institutional schools (Flash, 2012). Thus, private sector is a one of the major stakeholder for delivering quality educational services. From financial view point is it reduce cost of government, increase educational facility and quality for the consumers (Wilkinson & Yusuf, 2005). Similarly, from economic view point, it reduces burden of government efficiency, accountability and diversity of choice. Privatization in education increase colonial legacy in educational policy (Awasthi, 2004). It reduce the state responsibility to provide mass education for mass people though education is a public right and product. There is link between politics and education for reproduction of dominant ideology (Monasta, 2000). Therefore, political power manipulates the behavior of educational bureaucrats too. They become failure for contextualizing policy formulation, planning and implementation of effective program and projects (Singh, 2006). Right from the beginning "WOOD COMMISSION"- "*Ek BHASHA, EK BHESH AND EK DESH*" implemented for reproduction of dominant language, culture and ideology. Still educational system has been implementing through monolingual formula fitting (Awasthi, 2004).

Thus, invasion of language and culture is major cruxes of modern education. That is why majority of local elite prefer to enroll their child in top level English boarding schools and mass people are compelling to enroll their child in community school.

From the view point of cultural reproduction theory, it has been creating social stratification in schooling through cultural reproduction rather production (Bourdieu, 1999). St. Xavier's, St Mary's, Budhanlkantha, Lincoln, British, Modern Indian, Little Angels, Brihaspati Vidyasadan, Galaxy Public School are top level institutional school in Nepal with annual tuition fees about more than 3,00000 to 7,00000 NRs. These are the first schools of choice for high professionals, diplomats, and top bureaucrats and administrators. Thus, private education has been one of the major controversial economic issues since last decade.

There are policy provisions for controlling institutional schools but private education system of Nepal has been facing multiple problems. There is a policy for implement 10-18% scholarship for mass people's students and fund raising for rural educational development but they do not implement it properly even they do not send their annual progressive report too (Nepal, 2007). Private to private corruption is another ill practice. Even in Nepal private education system has been practicing nepotism, favoritisms, illegitimate trading of information, low payment for staff and due to gift offering, advertisement it receives high fee structure (Argandona, 2003). New PIL in education tried to solve such problems. It already has suggested Ministry of Education to monitor physical infrastructure before registration process. It has also suggested District Education Officer to monitor both institutional and community schools. Nominal admission charge for students and exam fees 25 to 100 NRs have been figured out restricted to sale text book and uniform inside the school. Suggested to monitor private schools collectively by Schools were categorized into 5 ranks and also suggested to monitor schools performance jointly by Department of Education, Regional Director of Education and District Education Office. The new constitution has devolved power jurisdiction to manage basic education by the local government itself.

Best Way Forward

No doubt no education system can surpass through positive impact only. There is a possibility of both positive and negative impact of involving private sector in education and privatization in education in Nepalese context. However, involving private sector in education is a better solution than privatization it is because education is a civic right and public product. More than 80 percent mass people could not purchase private educational package for their children even they have no access to basic needs and sustainable livelihood. In this regard, government must play a significant role in educational service delivery. There must be national comprehensive educational

policy and high allocation of educational budget (SSRP Evaluation Report, 2012).

Again development of comparative education is also needed for the betterment of the education it tries to find out the actual relationship between aspects of education and aspects of social development, it tries to understand international development and peace building and making better contextual local policy (Parajuli & Wagley, 2010). Similarly, transparency, accountability, political commitment and each five year plan should be needed for educational development in our context (Wagley, 2006). With the liberalization induced narrowing down of public sector there is a growing demand for affirmative action policy in private sector (Madheswaran, 2008). Our reflections upon these issues are also oriented towards increase ethical public and private partnership with quality and morality (Tooley, 2000).

Reflections

Understanding basic features of public and private sectors is essential before appraise contributions of private education system. The public sector refers to government and public institutions such as legislatures, ministries and departments: regional, districts, local government, public institutions and international agencies. Private sector is composed of diverse players and stakeholders. They are mostly private-for- profit purpose educational institutions but their motives are not totally profit making. Civil Societies and NGOs are mostly private not- for- profit organizations involving in the promotion of quality of life improvement program. The private sector is defined as the profit seeking sector while public sector is defined as an institution considered to be motivated by some conception of wider social or public interest. Partnerships in education, to be most effective need to involve such groups as: government authorities, politicians, teachers and teachers association, parents, the community, employers and the clients themselves such as GOs, NGOs, INGOs and CBOs.

In Nepalese practice, private sectors are becoming one of the stakeholders for offering quality educational services to the elite and medium people. It has producing qualitative and competent human power that can play agency role for rural development process. That is why in one stance, involving private sector in education is must for delivering qualitative/competitive educational services to the service receivers. In another stance, private education has been creating dual schooling system in Nepal and perpetuating social stratification among the parents and students However, it is a bitter reality that in this modernization, privatization and globalization eras by passing private sector involvement in education is not more than myth. Private sectors are not only providing

quality and demand driven education services but also decreasing economic burden of the government. It has secured the elite consumers' right who want to invest in their child education. To conclude "we are looking forward for private sector involvement in education system rather than privatization of education in Nepal. In this stance, what is required is monitoring and supervision of private education system by the government mechanism based on policy provisions, acts and regulations.

References

Argandona, A. (2003). Private-to-Private Corruption. *Journal of Business Ethics, 47* (3), 253-267. Springer Publication.

Awasthi, L. D. (2004). *Exploring monolingual practices in multilingual Nepal*, [Unpublished Doctoral Thesis]. Submitted to the Danish University of Education Copenhagen.

Blake, N. & Masschelein, J. (2003). Critical theory and critical pedagogy. In N. Blake, P. Smeyer. R. Smith, & P. Standish, *Philosophy of education* (pp. 38-56). Berlin: Blackwell publishing.

Bourdieu, P. (1999). *"Forms of Capital," in Handbook of Theory and Research for the Sociology.*

Bruce, L. R. (1983). Changing Public-Private Sector Relations: A Look at the United States. *American Academy of Political and Social Science, 466*, 149-164: Sage Publications.

Bruke, P. (1992). *Critical Thought Series 2*: *Critical Essays,* Cambridge. The University Press.

Creswell, J. W. (2012). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research* (4th ed.). USA: Pearson Education Inc.

Cohen, C. C. (2003). Diversification in Argentine Higher Education: Dimensions and Impact of Private Sector Growth. *Higher Education Journal Vol. 46*(1), pp.1-35: Springer Publication.

Constitution of Nepal (2015). *New Constitution of Nepal 2072 BS*. Kathmandu: Lumbini PustakPasal.

Department of Education (2011). *Flash report 2011-2012.* Bhaktpur: Author.

Department of Education (2011). *Flash report 2012.* Bhaktpur: Author.

Department of Foreign Employment (DOFE 2010), *Nepal Government. International organization for migration 2010, world migration report (WMR) 2010*: The Future of Migration Building Capacities for Change. Geneva: IOM.

Dhakal, M. P. (2003). *Foundation of Education*. Kathmandu: Biddharthi Pustak Bhandar.

Education for all (*EFA). (2009). EFA core document 2009-15*. Kathmandu: Ministry of Education.

Gautam, T. R. (2004). *Perspective on Development* (4th ed.). Kathmandu: Biddharthi

Pustak Bhandar.

Government of Nepal (2011). *White paper on public private partnership. Author.*

Interim Constitution (2007). *Interim Constitution of Nepal*. Author.

International Declaration of Human Right (IDHR). (1948). *UN Human Right Report (1948).* Author.

James, E. & Benjamin, G. (1988). *Public Policy and Private Education in Japan*. London: Macmillan.

Johnstone, D.B. (1988). *The financing and management of higher education: A status report on worldwide reforms*. UNESCO World Conference on Higher Education. October 5-9, Paris.

Kant, I. (1993). The quarterly review of comparative education. UNESCO*: International Bureau of Educational Association for Bilingual Education, 8* (2), 15-3. Author.

Literacy Watch Bulletin (2012). *Nepal Literacy Watch Bulletin*, Department of Education. Author.

Luitel, B. C. (2012). *Vedic philosophy*. Seminar Paper presentation in KU, 18 August.

Madheswaran, S. (2008). Is Affirmative Action Policy for Private Sector Necessary? *Indian Journal of Industrial Relations, 44* (2), 164-184: Published by Shree Ram Centre for Industrial Relations and Human Resources.

Malakul, P. (1985). *'Prospects and problems in higher education expansion in Thai land'*. Hiroshima, Japan: Hiroshima University Publication.

Megginson, W. (2000). *Privatization and Foreign Policy*, No. 118 (spring, 2000), pp. 14-27: Washington post, Newsweek Publication.

Ministry of Education (MOE). (2017). *Unpublished Report of High Level Education Commission (2074).* Kathmandu: Author.

Ministry of Health (MOE). *Nepal Living Standard Survey Report* (2012). Author.

Monasta, A. (2000). A*ntonio Gramschi, Prospects: The quarterly review of comparative education XXIII*. No. ¾, 1993, pp. 597-612. Paris: UNESCO international Bureau of Education.

National Planning Commission (NPC). (2002). *Tenth five year plan (2002-2007)*

National Planning Commission (NPC). (1992). *Ninth five year plan (1992-96).*

National Planning Commission (2010). *Three-year plan 2067-70*: Author.

National Planning Commission (NPC). (2018). *NEPAL Sustainable Development Goals: Status and Roadmap: 2016-2030.* Kathmandu: Government of Nepal.

Nepal, J. (2007). *Nepal ko Shikshaya Parnali Chunauti ra Sambhavana*. Kathmandu: Haidle Press Pvt. Ltd.

Parajuli, M. N. (2007). People's participation in school governance? Realities of

educational decentralization in Nepal. In *School decentralization in the context of globalizing governance: International comparison of grassroots responses*, ed. H. Daun, 195-211.Dorddrecht, The Netherlands: Springer.

School Sector Reform Program (2009-15). *SSRP midterm evaluation report 2012*. Department of education: Author.

Singh, N. (2006). *Making Government Work* . New Delhi: Krishna Mittal for Mittal Publication.

Tooley, J. (2000). *Reclaiming education.* London: Wellington house. Cassell Publication.

Tooley, J. Dixona, P. & Olaniyanb, O. (2005). Private and public schooling in low-income areas of Lagos State Nigeria: A census and comparative survey. *International Journal of Educational Research 43*, 125–146.UK: University of Newcastle upon Tyne.

United Nation (1990). *Sustainability Approach in Development.* Author.

United Nations Educational Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2010). *Cultural Expression in Development. Author.*

Wagley, M. P. & Parajuli, M. N. (2010). Comparative Education and Development: Reflection from Nepal. *British Association for International and Comparative Education, 40* (6), 835-840. Author.

Wagley, M. P. (2006). Vidhalaya Shikshaya ma Nayaa Sworoup ra Teshaka kehi Purba Sartaharu. *Janamukhi Shikshya Sarokar Manch, 16*: Author.

Wilkinson, & Yussof, I. (2005). Public and Private Provision of Higher Education in Malaysia. A comparative analysis. *Higher education, 50* (3), 361-386.Author.

Yarrow, G., King, M., Mairesse, J. & Melitz, J. (1986). Privatization in Theory and Practice. *Economic Policy, 1* (2), 323-377. Wiley-Blackwell Publication.

Yogi, C. M. (2012). *Global Message through Oriental Hinduism Philosophy*. One day seminar presentation in Kathmandu University. July16, 2012.

भाषिक अनुसन्धानमा प्रयोगात्मक विधि

जमुना अर्याल*

सार

प्रस्तुत लेख "भाषिक अनद्रसन्धानमा प्रयोगात्मक विधि" को प्रयोग भन्ने व्यावहारिक पक्षमा आधारित छ । यस लेख भाषिक अनद्रसन्धान के हो ? भाषिक अनद्रसन्धानमा प्रयोगात्मक विधिको प्रयोग गर्दा कसरी र कद्रन चरणमा सम्पन्न गर्ने भन्ने प्रक्रियामा केन्द्रित छ । मूलत भाषिक क्षेत्रमा देखिएका समस्या समाधान गर्न प्रयोगात्मक विधि प्रभावकारी मानिदै आएको छ । यो विधिको प्रयोग गर्दा चरणबद्ध रुपमा समस्याको पहिचान उद्देश्य निर्माण, योजना निर्माण, तथ्याङ्क सङ्कलन, तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण र प्रतिवेदन लेखन जस्ता महत्वपूर्ण पक्षमा क्रमबद्ध रुपमा कार्य सम्पन्न गनर्द्रपर्ने हद्रन्छ । यो लेख भाषाका अनद्रसन्धाता विशेषज्ञ, प्प्रध्यापक, शिक्षक, वि.एड, एम.एड. का विद्यार्थीहरु र अन्य जिज्ञासु पाठकहरुका लागि उपयोगी रहेको छ । यो लेखको अध्ययन विश्लेषण र निष्कर्षलाई पुस्तकालय अध्ययन विधिका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुख्य शब्दहरु : भाषिक अनुसन्धान, प्रयोगात्मक, समस्या, उद्देश्य, तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण, प्रतिवेदन लेखन ।

१. परिचय

नेपाली भाषाका सन्दर्भमा मात्र प्रयोग नभइ भौतिक शास्त्र, समाजशास्त्र, राजनीति शाश्त्र, जीवविज्ञान जस्ता अन्य विषयको अध्ययनमा समेत उपयोग गर्न सकिने अनुसन्धानलाई भाषिक अनुसन्धान भनिन्छ । भाषिक अनुसन्धानका विभिन्न विधिहरु रहेका छन् । यी विधिहरुमध्ये प्रयोगात्मक विधि महत्वपूर्ण विधि मानिएको छ । भाषिक अनुसन्धानका सन्दर्भमा सामग्री निर्माण सङ्कलन तथा त्यसको व्याख्या विश्लेषण र निष्कर्ष समेत प्रयोग र परीक्षणमै आधारित भएर निकालिने विधिलाई प्रयोगात्मक विधि भनिन्छ (लामिछाने र अन्य २०६९:४१) । अर्को शब्दमा भन्दा प्रयोग परीक्षणकै आधारमा अनुसन्धान गरिने विधिलाई प्रयोगात्मक विधि भनिन्छ । प्रयोग पक्षलाई ज्यादा महत्व दिने यस विधिमा नियन्त्रित वातावरणमा समस्याको अध्ययन र परीक्षण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिन्छ । तसर्थ अन्य विधिलाई भन्दा यस विधिलाई बढी बवैज्ञानिक र वस्तुपरक मानिन्छ । यसमा चलहरुका वीचको कारणात्मक सम्बन्ध ठम्याउन प्राक्कल्पनाको परीक्षण गरिन्छ । सामान्यतया समस्याको कार्यकारण सम्बन्ध पत्ता लगाउन, पाक्कल्पनाको परीक्षण र सामग्रीको उद्देश्यपूर्ण निरीक्षण परीक्षण गरी ज्ञानको बढी भन्दा बढी बृद्धि गर्ने उद्देश्यले यस विधिको प्रयोग गर्दै आइएको छ ।

प्रयोगात्मक विधि प्रयोग पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ आर.ए. पिसरले यो विधिको अवधारणा अगाडि सारेका हुन् । वैज्ञानिक पद्धतिका माध्यमबाट अध्ययन अनुसन्धान गरिने भौतिक विज्ञान, चिकित्सा विज्ञान, कृषि विज्ञान, प्राणी शास्त्र, वनस्पति शास्त्र आदि विषयको अध्ययनमा यो विधि बढी प्रभावकारी मानिन्छ । भाषिक अनुसन्धानका

**प्राध्यापक, गुप्तेश्वर महादेव बहुमुखी क्याम्पस*

ISSN: 2392-4519 (Print)

क्षेत्रमा भाषा भाषिका उपभाषिकाको प्रयोग मातृभाषी नेपाली र दोस्रोभाषी नेपालीको भाषा प्रयोगको स्थिति, उच्चारण क्षमता, शब्दभण्डारको ज्ञान, अभिव्यक्ति क्षमता, लेखन क्षमता, पठन बोध क्षमता शिक्षणमा सामग्री प्रयोग, शिक्षण विधि शिक्षण क्रम आदि विषयको अध्ययनका लागि प्रयोगात्मक विधि बढी प्रभावकारी हुन्छ (भण्डारी र अन्य २०६९:३७) । प्रयोगात्मक विधि निश्चित विकल्पहरुमा नियन्त्रित हुन्छ । यस विधिको प्रयोगका सन्दर्भमा प्रयोगात्मक समूह र नियन्त्रित समूह गरी दुईवटा समूहमा विभाजन गरिन्छ। ती दुई समूहमध्ये एउटा समूह र अर्को समूहका बीचमा प्रयोग गर्दा एउटै विधि माध्यम र तरिका अवलम्बन गरिन्छ। उदाहरणका लागि भाषा शिक्षणको प्रयोगमा शैक्षिक सामग्रीको प्रभावकारिता शीर्षकमा अनुसन्धान गर्दा १०० जना विद्यार्थीहरु मध्ये ५०-५० जनाका दुईवटा समूह विभाजन गरिन्छ। एउटा समूहमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण गरिन्छ भने अर्को समूहमा शिक्षण सामग्रीको प्रयोग नगरी शिक्षण गरिन्छ। निश्चित समयको शिक्षण पश्चात एउटै आधारमा ती दुई समूहको परीक्षण गरिन्छ। विभिन्न आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दै दुई समूहका विशेषता समानता असमानता तथा उपलब्धीको स्तरलाई निर्धारण गरिन्छ। (लामिछाने र अन्य २०६९:४३) । यसरी प्रयोगात्मक विधिमा चलहरुका बीचको कार्यकरण सम्बन्धलाई हेर्ने काम गरिन्छ। चल स्वतन्त्र, आमन्त्रित र हस्तक्षेपकारी गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । यी चलहरु मध्ये प्रयोगात्मक विधिमा स्वतन्त्र र आश्रित चलहरुको प्रयोग री तिनका बीचको आपसी सहसम्बन्धलाई केलाउने काम गरिन्छ। चल आफू प्रभावित हुने र अरुलाई पनि प्रभावित तुल्याउनेलाई आश्रित चल भनिन्छ भने अरुबाट प्रभावित हुने चल स्वतन्त्र चल हुन् । यस्ता चलहरुको आपसी सहसम्बन्धलाई हेरी तथ्यको विश्लेषण गर्ने काम प्रयोगात्मक विधिमा गरिन्छ। यस्ता चलहरुको आपसी सम्बन्धलाई प्रयोगकै आधारमा हेरिने भएकाले यो विधि व्यक्तिगत प्रभावबाट मुक्त र तथ्यमा आधारित हुन्छ। यसबाट निस्किने निष्कर्ष तथ्यपरक वस्तुगत, वैज्ञानिक र विश्वसनीय हुन्छ। प्रयोगात्मक विधिका सम्बन्धमा विभिन्न विद्धानहरुले आ-आफ्नै तरिकाले परिभाषा दिएका छन् । जसमध्ये केही प्रमुख परिभाषा निम्न छन् :

- कालिङ्गरका अनुसारः "प्रयोगात्मक अनुसन्धान त्यस्तो अनुसन्धान हो । जसमा अनुसन्धान कर्ताले कम्तिमा एउटा स्वतन्त्र चलमा प्रत्यक्ष नियन्त्रण गर्दछ र कम्तीमा एउटा स्वतन्त्र चललाई परिचालित गर्दछ"
- ब्रेमेनका अनुसार : "प्रयोगात्मक अनुसन्धान ढाँचामा वैकल्पिक स्पष्टीकरणको कुनै काम छैन। यसमा कम्तीमा एउटा प्रयोगात्मक समूह हुन्छ, जसलाई उपचार गरिदैन दुवै समूहमा याद्धच्छिक लिखित परीक्षण गरेर निष्कर्ष निर्माण गरिन्छ। (दाहाल र निरौला, २०७३:८३)।

२. अध्ययन विधि

यो लेखमा पुस्तकालय अध्ययन विधिको प्रयोग गरि गुणात्मक एवम व्याख्यात्मक ढाँचाको उपयोग गरिएको छ। यो अध्ययनको मुख्य उद्देश्य भाषिक अनसन्धानमा हाम्रा विद्यार्थीहरु वा अनुसन्धानताहरु प्रयोगात्मक विधिका चरणहरु क्रमबद्ध रुपमा उपयोग गरेर समस्याका समाधान गरुन् भन्ने हो। साथै आफ्नो अध्ययनको क्षेत्र अन्तरगतको स्वतन्त्र र पराश्रित चल बीचको सहसम्बन्ध स्थापित गर्नु हो। प्रयोगात्मक विधिमा खास गरी स्वतन्त्र चल पराश्रित चलमा परिवर्तनको कारण बन्दछ र तथ्य स्थापित गर्ने प्रयास गरिन्छ तसर्थ स्वतन्त्र चल कारण हुन्छ भने आश्रित चल कार्य (परिणाम) हुन्छ। यसरी प्रयोगात्मक विधिमा प्रयोगकै आधारमा चलीय सम्बन्ध हेरिन्छ। जसका कारण

अनुसन्धान वास्तविक र वैज्ञानिक हुने कुराको पुष्टि गर्न सकिन्छ। भाषिक क्षेत्रमा प्रयोगात्मक विधिको प्रयोग गर्दा सिकाइ प्रभावकारी र दीर्घ स्मरणीय हुने निश्चित गर्न सकिन्छ। यस्तो प्रयोग गर्दा यस विधिका चरणहरुलाई क्रमबद्ध रुपमा प्रयोगमा ल्याउनुपर्ने हुन्छ।

३. प्रयोगात्मक विधिका चरणहरु

भाषिक अनुसन्धानका क्रममा प्रयोगात्मक विधिको उपयोग गर्दा निम्नलिखित चरणहरुको क्रमबद्ध रुपमा प्रयोग गर्नुपर्दछ।

३.१. समस्याको पहिचान

अनुसन्धेय समस्याको स्पष्ट पहिचान गरी शीर्षक चयन गर्नु प्रयोगात्मक विधिको पहिलो चरणको काम हो। यस्तो कार्यमा समस्या प्रयोगात्मक र विशिष्ट हुनु अनिवार्य हुन्छ (लामिछाने र अन्य, २०६९:४३)। अनुसन्धानको क्षेत्र र शीर्षक चयन पश्चात उक्त शीर्षकसँग सम्बन्धित समस्याहरु के के छन् ? तिनीहरुको पहिचान गरिन्छ र तिनै समस्यामा आधारित भई उद्देश्य निर्धारण, पूर्वकार्यको समिक्षा, सामग्री निर्माण, सामग्रीको प्रयोग, तथ्याङ्क सङ्कलन, तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण, निष्कर्ष र प्रतिविवेदन लेखनको कार्य सम्पन्न गरिन्छ। मूलतः समस्याहरु शीर्षकद्वारा निर्देशित मापनीय र विशिष्ट हुनुपर्दछ। यसै चरणमा अनुसन्धानको समस्या कथन वा अनुसन्धान प्रश्न साथै प्राक्कलना निर्धारण गरिन्छ (दाहाल र निरौला, २०७३:८६) यसरी समस्याको पहिचान वा छनोट गर्दा प्रयोगात्मक समूह र नियन्त्रित समूहको अन्तरसम्वन्ध पहिचान गर्ने प्रकृतिको हुनुपर्दछ।

३.२. उद्देश्य निर्धारण

प्रयोगात्मक विधिको दोस्रो चरणमा समस्याको उत्तर खोज्ने काम गरिन्छ। यस्तो उत्तर खोज्नु पूर्वकार्यको अध्ययन आवश्यक हुन्छ। यस्ता पूर्वकार्य कति भएका छन् र कति हुन बाँकी छन् ? तिनीहरुलाई कालक्रमिक रुपले अध्ययन गरेपछि बाँकी क्षेत्र र विषय निक्यौंल गर्नु पर्दछ (दाहाल र निरौला, २०७३:८६)। यसरी अनुसन्धेय समस्याको स्पष्ट पहिचान गरी ती समस्या समाधान हुने प्रकृतिका विशिष्ट उद्देश्य गर्नु यस चरणको महत्वपूर्ण कार्य हो। यसमा समस्या कथनमा उठेका प्रश्नको उत्तर पहिल्याइन्छ।

३.३. योजना निर्माण

नमुना छनोट गरिसकेपछि त्यसलाई के कस्तो प्रयोगात्मक ढाँचामा अनुसन्धान सम्पन्न गर्ने हो ? कति सहभागी समूह छनोट गर्ने ? कस्ता किसिमका मापनका उपकरण छनोट गर्ने र प्रयोगात्मक प्रक्रिया परिभाषित गर्ने भन्ने पक्षलाई ख्याल गरी योजना निर्माण गराउनुपर्दछ। यस चरणमानै प्रयोगात्मक र नियन्त्रित समूहमा विभाजन गरिन्छ। यस्तो विभाजनमा प्रयोगात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा बाह्य चलधनको समूहको प्रभावलाई पूर्णतया नियन्त्रित गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ भन्ने नियन्त्रित समूहमा यस्तो नियन्त्रण गर्नु हुँदैन। त्यसलाई साविककै ढङ्गमा छाडि दिनुपर्दछ (दाहाल र निरौला, २०७३:८६) यसरी यस चरणमा ऐच्छिक आधारमा नमुना छनोट गरी त्यसलाई

प्रयोगात्मक नियन्त्रित समूहमा विभाजन गरी प्रयोगात्मक समूहलाई विशेष उपचार गरिन्छ भने नियन्त्रिक समूहलाई साविककै ढङ्गले नियन्त्रणमा राखिन्छ।

३.४. तथ्याक्त सङ्कलन

अनुसन्धान कार्य गर्नका लागि आवश्यक पर्ने जानकारी सूचना र प्रमाणहरु सङ्कलन गर्ने कार्यलाई तथ्याङ्क सङ्कलन भनिन्छ (तिमिल्सिना २०६१:७६) भाषिक अनुसन्धानमा प्रयोगात्मक विधिका माध्यमबाट तथ्याङ्क सङ् कलन गर्दा शोधसँग सम्बन्धित सामग्रीहरु कुन कुन क्षेत्र र विधिबाट प्राप्त हुन सक्छन् तिनीहरुको सङ्कलन गर्नुपर्दछ। यस क्रममा क्षेत्रीय, पुस्तकालयीय विधिबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिन्छ। सङ्कलनका क्रममा अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, मतावली, अवलोकन, टेपरेकर्ड, दृष्यरेकर्ड आदि विभिन्न साधनहरुको प्रयोग गर्न सकिन्छ (भण्डारी र अन्य, २०६८:३९) । यसरी निर्धारित समूहबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुपर्दछ। यसका लागि सामग्री निर्माण र त्यसको मानकीकरण आदिको प्रयोग हुन सक्दछ । प्राथमिक र सहायक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा सङ्कलनकर्ता अत्यन्त विज्ञ र विषयमा चनाखो हुनुपर्दछ।

३.५. तथ्याक्तको व्याख्या र विश्लेषण

भाषिक अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक तथ्याङ्कको सङ्कलन गरिसकेपछि विश्लेषणका आधारहरुको प्रयोग गरी प्राप्त सामग्रीको व्याख्या र वर्णन गर्नुपर्दछ (जोशी, २०५९:१६९) । यसरी अनुसन्धानबाट प्राप्त भएका कोरा तथ्याङ्कलाई अर्थपूर्ण ढङ्गले सङ्कलन गरी त्यसको सत्यापन वर्गीकरण, विश्लेषण र निष्कर्ष निकालिन्छ। विश्लेषणका लागि उपयुक्त विधिको निर्णय र प्रयोगात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन गरिसकेपछि अनुसन्धानका लागि छनोट गरिएका समूहहरुमा देखिएको परिवर्तन प्रयोगकै कारणले देखिएको हो वा नमूना छनोटमा भएको त्रुटिका कारणले देखिएको हो सो बारेमा जानकारी लिन तथ्याङ्क शास्त्रीय परीक्षण आवश्यक हुन्छ (दाहाल र निरौला, २०७३:८६) । यसरी सङ्कलित सामग्रीका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरेर सम्बन्धित चलको वास्तविक स्थिति पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

३.६. निष्कर्ष र प्रतिवेदन लेखन

सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण पश्चात निष्कर्ष निकाल्ने र अध्ययनबाट निस्केको निष्कर्षलाई प्रतिवेदनको औपचारिक ढाँचामा तयार गर्ने काम गरिन्छ (भण्डारी र अन्य, २०६९:३९) । यसरी प्राप्त उपलब्धीलाई समेटेर निष्कर्षात्मक शैलीमा पाप्ति समेत प्रस्तुत गरी प्रतिवेदन तयार गर्नु नै प्रयोगात्मक विधिको अन्तिम चरण हो।

निष्कर्ष

प्रयोग र परीक्षणकै आधारमा भाषिक अनुसन्धानका क्रममा गरिने अध्ययन विधिलाई प्रयोगात्मक विधि भनिन्छ। यो विधि पूर्णत वैज्ञानिक वस्तुनिष्ट विधि हो। यसले भाषााको प्रयोग पक्षमा जोड दिई त्यसकै आधारमा सामग्रीको प्रयोग, परीक्षण र विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम गर्दछ यस विधिमा शोध कर्ताको व्यक्तिगत प्रभाव

पर्दैन । प्रयोगशालीय परीक्षणबाट प्राप्त सामग्रीका आधारमा आवश्यकता अनुसार विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिन्छ । प्रयोगात्मक र नियन्त्रित समूहमा विभाजन गरी प्रयोगात्मक समूहलाई विशेष उपचार गर्नु यस विधिको महत्वपूर्ण विशेषता हो । स्वतन्त्र र आश्रित चल बीचको सहसम्बन्ध निकाली विश्लेषण गर्ने र शुद्ध साथै निष्पक्ष निकाल्नु यो विधिको पहिचान हो । यसरी निकालिएको निष्कर्षलाई पुन मूल्याङ्कन गरी तथ्याङ्कको परीक्षण गर्न पनि सकिन्छ ।

यस विधिमा प्राक्कथनको निर्माण गरी चलहरुको अध्ययन र परीक्षणद्वारा त्यसको पुष्टि गर्ने काम हुन्छ । यस विधिबाट यथार्थ नियम र सिद्धान्तको समेत प्रतिपादन गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

जोशी, पुष्पराज (२०५९) **अनुसन्धान पद्धति**, काठमाडौंः बुद्ध एकेडेमिक पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.।

तिमिल्सिना, बिनोदखण्ड (२०६१), **शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति**, कागमाडौंः क्षितिज प्रकाशन ।

दाहाल, दुर्गाप्रसाद र कृष्ण प्रसाद निरौला (२०७३) **भाषिक अनुसन्धान विधि**, काठमाडौंः एम के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६९), **भाषिक अनुसन्धान विधि**, काठमाडौंः पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

लामिछाने, यादवप्रकाश र अन्य (२०६९) **भाषिक अनुसन्धान विधि**, काठमाडौंःविद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

कालिदास: उत्तरआधुनिकता र शाकुन्तलको नारी सौन्दर्य

लालमणि पोखेल*

सार

संस्कृत साहित्यमा आफ्नै विशिष्ट पहिचान बनाएका कालिदासको अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकले पूर्वीय साहित्यमा विशेष स्थान राख्छ । प्रस्तुत अनुसन्धानमा विश्वसाहित्यमै सुविख्यात स्रष्टाका रूपमा देखापरेका कालिदासलाई उत्तरआधुनिकताका सापेक्षमा हेरी उनको अभिज्ञानशाकुन्तल नाटकमा प्रक्षेपित नारी सौन्दर्यलाई उजागर गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । मुख्यतः पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई आधार मानी तयार पारिएको यस खोज कार्यबाट कालिदास र उनको शाकुन्तल नाटकलाई उत्तरआधुनिकताका चस्माले हेर्न चाहने अध्येताहरू लाभान्वित हुने अपेक्षा गरिएको छ ।)

मुख्य शब्दावलीः निसर्ग सौन्दर्य, अखण्डित, अखण्ड सौन्दर्य राशी, रूप लावण्य, अभिनव मधु, मृदुल, पुष्पित, स्तनयुग्म, वल्कल वस्त्र ।

१. विषय प्रवेश

कालिदास संस्कृत साहित्यका महाकवि हुन् । कालिदासको कवित्वका सन्दर्भमा दुईमत छैन । कालिदास परम्परित कवि भए पनि प्रस्तुत आलेखमा कालिदासलाई उत्तरआधुनिकताका दृष्टिले हेर्ने यत्न गरिएको छ । उत्तरआधुनिकताका दृष्टिले कालिदास र उनको अभिज्ञानशाकुन्तलम्‌को साहित्यिकता कस्तो छ सो को उजागर गर्ने प्रयत्नस्वरूप यस अनुसन्धानको तयारी गर्ने प्रयत्न गरिएको हो । संस्कृत साहित्यमा विशिष्ट पहिचान राख्ने कालिदासले आफ्नो युगलाई मात्र नभएर उत्तरवर्ती थुप्रै स्रष्टाहरूलाई प्रभावित तुल्याए । यिनका कृतिलाई अनुवाद गरेर, टीका लेखेर, तिनलाई उपजीव्य बनाएर, त्यहाँबाट भाव वा विषय लिएर भारतवर्ष तथा त्यसभन्दा बाहिरको संसारमा थुप्रै कृतिहरू रचना गरिएका छन् । संस्कृतमा कालिदासको कवित्व निकै उच्च देखिन्छ । यिनको कविताकलालाई तलको श्लोकले पनि प्रष्ट्याएको छः–

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

(कृष्णमणि, ई. २००३ : २)

(कविहरूको गणनाका सन्दर्भमा कालिदासको नाम पहिलो स्थान (कान्छी औँलामै) मा आउँछ अहिलेसम्म यिनीसँग तुलना गर्न मिल्ने कविहरूको अभावमा अनामिका भन्ने कथन सार्थक बनेको छ ।)

---

*गुप्तेश्वर महादेव बहुमुखी क्याम्पस, पोखरा

ISSN: 2392-4519 (Print)

कालिदासको जन्म, जन्मस्थान र समयका बारेमा अझै पनि थुप्रै सन्देहहरू छन् । कतिपयले यिनका रचनामा पनि आशङ्का प्रकट गरेका छन् । कालिदासका सन्दर्भमा रहेका भ्रमहरू चिर्नु लेखकीय ध्येय नभएकाले त्यतातर्फको कुरो कोट्याउनु सान्दर्भिक नहोला । कालिदासले श्रव्य र दृश्य गरी दुई खालका काव्यकृतिहरू रचना गरेको प्रमाण हाम्रा सामु छ । यिनका श्रव्य विधाअन्तर्गतका काव्यकृतिहरू रघुवंश र कुमारसम्भव २ महाकाव्य, मेघदूत र ऋतुसंहार २ खण्डकाव्य एवं दृश्य विधाअन्तर्गत अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम् र विक्रमोर्वशीयम् गरी ३ वटा नाट्यकृति रहेका छन् ।

कालिदास संस्कृत साहित्यका मात्र हैन विश्वसाहित्यमै सर्वोच्च स्थान राख्ने कवि व्यक्तित्व हुन् । मुख्यतः कवि र नाटककारका रूपमा देखापरेका कालिदासका सन्दर्भमा विश्वका विभिन्न मुलुकका समीक्षकहरूले यिनका बारेमा थुप्रै खोज तथा अनुसन्धान समेत गरिसकेका छन् । पूर्वीय जगत्का महान् स्रष्टाका रूपमा देखापरेका कालिदास आजका दिनसम्म पनि विश्वका विभिन्न स्रष्टा, अध्येता, अनुसन्धाता तथा साहित्यानुरागीका लागि खोजीका पात्र बनिरहेका छन् ।

कालिदासका रचनाहरूलाई विभिन्न दृष्टिले विवेचन गर्ने काम सम्पन्न भएको छ । यिनका कृतिगत मूल्यको निरूपण गर्ने कार्य थुप्रै भारतीय तथा भारतेतर विद्वान्हरूले गरिसकेका छन् । पूर्वीय साहित्यमा यिनका कृतिहरूको टीका लेखन कार्य सर्वाधिक भएको पाइन्छ । पूर्वका थुप्रै विद्वान्हरूले यिनका कृतिको टीका लेख्ने, भारतवर्षमा प्रचलित विभिन्न भाषामा अनुवाद गर्ने तथा तिनलाई उपजीव्य बनाएर साहित्यका विभिन्न विधाहरूको रचना गर्ने कार्य समेत गरेका छन् । नेपालीमा मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाजस्ता मूर्धन्य स्रष्टाहरूले यिनका कृतिहरूको अनुवाद गर्ने तथा यिनका रचना तथा महाभारत समेतलाई उपजीव्य बनाई नाट्य, खण्डकाव्यात्मक एवं महाकाव्यात्मक कृतिहरूको रचना गर्ने कार्यसम्पन्न गरिसकेका छन् । मोतीराम भट्ट र शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलद्वयको शाकुन्तल नाटक, लेखनाथको ऋतुविचार खण्डकाव्य, देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्य आदि यसका साक्ष्य हुन् । प्रस्तुत सन्दर्भले के प्रष्ट पार्दछ भने कालिदास नेपाली साहित्यकारका पनि प्रेरक व्यक्तित्व बनेका छन् ।

प्रस्तुत आलेखमा कालिदास र उनको शाकुन्तल नाटकमा प्रक्षेपित नारी सौन्दर्यलाई उत्तरआधुनिकताका सापेक्षतामा हेर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यसो भनिरहँदा कालिदास परम्परित स्रष्टा भएकाले यिनलाई उत्तरआधुनिकताका सापेक्षतामा हेर्न मिल्छ र भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन सक्छ । यसको एउटै जवाफ छः– कालिदास उत्तरआधुनिक स्रष्टा नभए पनि यिनी उत्तरआधुनिकताका सापेक्षतामा कस्ता अवलोकित हुन्छन् र त्यसैका सापेक्षमा यिनको शाकुन्तल नाटकको नारी सौन्दर्य कस्तो छ त्यसको जिज्ञासा मेट्नु अनुसन्धाताको ध्येय हो ।

२. **समस्या कथन**

कालिदासका सन्दर्भमा नेपाली साहित्य तथा समालोचनाका क्षेत्रमा खासै उल्लेख्य काम हुन सकेको छैन । संस्कृत साहित्यमा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्ने कालिदासका सन्दर्भमा खोज तथा अनुसन्धान गरी यिनको साहित्यिका योगदानका बारे नेपाली अध्येताहरूलाई जानकारी दिनु अपरिहार्यजस्तै भइरहेको अवस्थामा प्रस्तुत अध्ययन कार्य

तयार पारिएको हो । कालिदासको साहित्यिक व्यक्तित्वको खोजी गर्दै उनको विश्वविख्यात शाकुन्तल नाटकमा प्रक्षेपित नारी सौन्दर्यको खोजीका लागि यस अध्ययन कार्यमा निम्नाङ्कित समस्याहरू उठान गरिएको छ :

क) उत्तरआधुनिक चेतनाका दृष्टिले कालिदासको साहित्यिकता कस्तो छ ?

ख) कालिदासले शाकुन्तलमा के कस्तो नारी सौन्दर्य प्रक्षेपित गरेका छन् ?

३. उद्देश्य

संस्कृत साहित्यमा मात्र नभएर विश्व साहित्यमै सुविख्यात स्रष्टा कालदासको साहित्यिक ओज एवं गरिमालाई सम्प्रति उत्तरआधुनिक चस्माले पर्गेल्दै उनको अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकमा प्रक्षेपित नारी सौन्दर्यको खोजीका लागि यस अध्ययन कार्यले निम्नाङ्कित उद्देश्यहरूअगाडि सारेको छ :

क) उत्तरआधुनिक चेतनाका दृष्टिले कालिदासको साहित्यिकता खोजी गर्नु ।

ख) कालिदासले शाकुन्तलमा के कस्तो नारी सौन्दर्य प्रक्षेपित छ अध्ययन गर्नु ।

४. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख पुस्तकालयीय अध्ययनमार्फत् सामग्री सङ्कलन गरी तिनको अध्ययन तथा विश्लेषण गरी तयार पारिएको हो । साहित्यिक समालोचनात्मक तथा खोज कार्य मुलतः पुस्तकालयीय अध्ययनमा केन्द्रित हुने हुँदा यसमा मुख्यतः पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिका साथमा विश्लेषणात्मक र विवेचनात्मक विधिको समेत यथोचित उपयोग गरिएको छ ।

४. कालिदास र उत्तरआधुनिकता

कालिदास पुरातन कवि हुन् । भाषा, भाव, शिल्प, संरचना, विषयवस्तु आदिको संयोजनमा यिनी अत्यन्तै परिपक्व र पाका छन् । र तिनको उपयोगमा शास्त्रीयतालाई बडो पछ्याउँछन् । यिनी नीतिका, आदर्शका, शिल्पका, नैष्ठिकताका, सामाजिक मर्यादाका, अनुशासनका, शिल्पसासज्जाका अनुपम नमुना हुन् । कालिदासले आफ्ना कृतिमा अभिजात्यपनलाई, उदात्ततालाई, साहित्यिक भव्यता एवं विराट्तालाई उद्घाटित गरेका छन् । पश्चिमा विद्वान् (जर्मनी महाकवि) गेटेले यिनको लेखकीय उदात्ततालाई त्यसै यसो कहाँ भनेका हुन् र :–

वासन्तं कुसुमं फलं च युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वं च यद्
यच्चान्यन्मनसो रसायनमतः सन्तर्पणं मोहनम् ।
एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूर्लोकयो–
रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे शाकुन्तलं सेव्यताम् ॥

(शर्मा, २०५६ : १५६)

(वसन्त र ग्रीष्म ऋतुका समस्त सुन्दर फूल र फलहरूको आस्वादन गर्न तथा एकै स्थलमा स्वर्ग र पृथ्वीको अपूर्व ऐश्वर्य प्राप्तिका लागि हे प्रिय मित्र शाकुन्तलको रसपान गर ।)

कालिदासले आफ्ना कृतिमा राजपरिवारलाई, शासकलाई, ब्रह्मण र क्षेत्रीय कुललाई, केन्द्रलाई, एकत्वलाई, पुरुषलाई सर्वोपरि स्थान दिए। उत्तरआधुनिकहरू शासकलाई भन्दा शासितलाई, राजालाई भन्दा रैतिलाई, ब्राह्मण र क्षेत्रीयजस्ता उच्च कुललाई नभई सीमान्तकृत सम्प्रदायलाई, केन्द्रलाई नभई किनारालाई, एकत्वलाई नभई बहुत्वलाई, पुरुषलाई नभई नारीलाई/नारीको अधिकारलाई बढी महत्त्व दिन्छन्। कालिदासले अँगालेको नैतिक मूल्यमान्यता, सामाजिक आदर्श, राजनीतिक निष्ठा, अनुशासन तथा भद्रता, परम्परित मूल्यमान्यता, उदात्त जीवनशैली आजका दिनसम्म आइपुग्दा स्खलित भइसकेका छन्। कालिदासका कृतिमा मान्छे निष्ठाले बाँचेको भेटिन्छ। अहिलेको मान्छे निष्ठा र आदर्शलाई लिलाम गरेर, भत्काएर, उपहास गरेर बाँचिरहेको छ। कालिदास केन्द्रप्रति समर्पित छन्। त्यो केन्द्र आस्थाको, निष्ठाको, नैतिकताको, आदर्शको, धर्मको, सामाजिक शिष्टताको, भाषाको, संस्कृतिको, वेषभूषको, राजनीतिको, अर्थको, जातको, वर्गको, पेशाको, लिङ्गको, संस्कारको, कुलको, मर्यादाको हो तर अहिलेका रचनामा केन्द्र विघटित छन्। अहिले कालिदासले उपयोग गरेका पात्र, तिनले अवलम्बन गरेको जीवनशैली, तिनको चरित्र, तिनमा देखिने आदर्श मजाकका लागि, रञ्जनका लागि, उपहास, ठट्टा र खिसिटिउरीका लागि उपयोग भएको भेटिन्छ। कालिदास आदर्श र उदात्तताका पर्याय बने। उनले लेखे भव्यताको, विराट्ताको, नवीनताको उन्मेषका लागि। उदात्तता र सर्वोच्चताको उद्भावनाका लागि। तर अहिले सन्दर्भ बदलिइसकेको छ। अहिलेको सर्जक नवीनताको उन्मेष गर्दैन। ऊ गर्छ पुनरावृत्ति। ऊ सृजनामा उदात्तता र भव्यता भर्नतिर लाग्दैन। उसका कृतिमा जीवनका महनीय, भव्य, उदात्त नभई तुच्छ, हेय र निम्नातिनिम्न पक्ष उद्भाषित भएको देखिन्छ। कालिदासले भाषामा पनि विशिष्टता खोजे। त्यसैर उनका कृतिगत राजा, मन्त्री, सूत्रधारजस्ता श्रेष्ठ पात्रहरू संस्कृतमा बोले, विदूषक, नटी, स्त्री, नोकरजस्ता निम्न पात्र प्राकृतमा। तर यो प्रवृत्ति आजका सर्जकमा देखिन्न। कालिदासले जनभाषालाई स्थान दिए पनि भाषिकालाई, सामाजिक भाषिक भेदलाई त्यति रुचाएनन्। यिनले संस्कृत र शौरसेनी प्राकृतलाई मात्र स्थान दिए। त्यो पनि विशिष्ट भाषिक रूपमा। अहिलेको सर्जक भाषामा चमत्कार देखाउन्न। ऊ भाषाका नियम भाँच्छ, भाषाको लीलामा, खेलमा ऊ रमाउन चाहन्छ। अहिले भाषिकाले, सामाजिक भाषिक भेदले, स्थानीयताले साहित्यमा प्रचुर स्थान पाएका छन्। एउटा तीतो यथार्थ के छ भने अहिलेको सर्जकमा कालिदासमा झैं भाषा र शैलीप्रतिको असाधारणता पटक्कै देखिन्न। उत्तरआधुनिक सर्जकहरू शब्दको अर्थवहन सामर्थ्य समेत पक्रन असफल छन्। छन्द/लय, अलङ्कार, रीति, रसजस्ता शास्त्रीय पक्षमा त अहिलेको सर्जक लुलो देखिन्छ।

५. शाकुन्तलको नारी सौन्दर्य

अभिज्ञानशाकुन्तलम् कालिदासको उत्कृष्ट नाट्यकृति हो। यस नाटकको ओजलाई यिनका अन्य नाटकहरूले प्राप्त गर्न सकेनन्। अभिज्ञानशाकुन्तललाई पूर्वीय मनीषिहरूले संस्कृत साहित्यकै सर्वोच्च रचनाका रूपमा स्वीकारेका छन्। तलको कथन त्यसकै साक्ष्य हो :–

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शाकुन्तला।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥

(शर्मा, २०५६ : १६४)

काव्य वा साहित्यिक विधाहरूमा सबैभन्दा रुचिकर वा रमणीय नाटक हुन्छ । नाटकमा पनि कालिदासको शाकुन्तल सबैभन्दा रमणीय छ । शाकुन्तलमा पनि त्यसको चतुर्थ अङ्क र त्यसका पनि चारवटा श्लोक साह्रै उत्कृष्ट छन् । अभिज्ञानशाकुन्तलम्मा ७ अङ्क छन् । विषयवस्तु छ ऐतिहासिक एवं पौराणिक । यसले ओगटेको छ स्वर्लोक र भुर्लोकको परिवेश । कृतिमा प्रयुक्त पात्रहरू अभिजात्य छन् । कृतिका नायक छन् दुष्यन्त हस्तिनापुरका राजा । नायिका शकुन्तला अप्सरा मेनका र ऋषि विश्वामित्रको कोखबाट जन्मी कण्व ऋषिका आश्रममा हुर्केकी राजा दुष्यन्तकी प्रियसी हुन् । यसमा राजपरिवार, ऋषिकुलजस्ता अभिजात्य सामाजिकताको उपयोग भएको छ । कृतिमा स्वर्गका राजा इन्द्रको समेत प्रकारान्तरले उपस्थिति देखिन्छ । कृतिमा सर्जक प्रेमको आदर्श, भव्य, महनीय तथा त्यसको विराट् रूपलाई उद्घाटन गर्न बढी लालयित देखिन्छ ।

शाकुन्तलमा कालिदासले नारी सौन्दर्यलाई अत्यन्तै कलात्मक ढङ्गले उजागर गरेका छन् । शाकुन्तल नाटकमा कृतिकी नायिका शकुन्तलाको सौन्दर्यलाई कालिदासले बडो कालिगढी रूपमा प्रस्तुत गरेको भेटिन्छ । शकुन्तलाको अखण्ड नारी सौन्दर्यलाई कालिदासले कृतिमा अत्यन्तै उच्च ढङ्गले उद्घाटन गरे । कालिदास नारी सौन्दर्यको चित्रण गरिरहँदा उनी सौन्दर्यको प्राकृत तथा स्वाभाविकपनप्रति बढी आसक्त देखिन्छन् । कालिदास सौन्दर्यको अकृत्रिमपनप्रति बढी लहसिएको महसुस शाकुन्तलले गराउँछ । उनले सौन्दर्य चित्रणका सन्दर्भमा शाकुन्तल नाटकमा देखाएको वैशिष्ट्यलाई प्रस्तुत कृतिका केही श्लोकहरू साभार गरी हेरौँः-

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्मलक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥२०॥

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्, ई.२००३ : ३५)

प्रस्तुत श्लोक पढ्दा कालिदास नारीको कृश वा दुब्लो शरीरप्रति आकर्षित भएको महसुस हुन्छ । उनी निसर्ग सौन्दर्यको उद्भावनामा रमाउने सर्जक भएकाले उनले यहाँ ऋषिकुलमा हुर्केकी, वल्कल (रुखका बोक्रा) वस्त्र पहिरिएकी, शृङ्गारहीन, शरीरको बाह्य सासज्जा तथा सौन्दर्यको संसाधनमा बेखबर शकुन्तलाप्रति बढी लहसिएका छन् । अखण्ड सौन्दर्यका अगाडि वा सुन्दर वस्तुका लागि शृङ्गार गरिरहनु नपर्ने कुरा यस श्लोकमा अभिव्यक्त छ ।

कालिदासको सौन्दर्य चित्रण शैली बडो अनौठो छ । उनी सौन्दर्यको अकृत्रिमता, प्राकृतपन, निसर्ग स्वरूप, स्वाभाविकपन तथा अखण्डताप्रति बढी आकर्षित देखिन्छन् । उनले शाकुन्तल नाटकको सृजना गर्ने क्रममा कण्व ऋषिका आश्रममा हुर्किएकी शकुन्तलालाई रोजेका छन् । उनले प्रस्तुत कृतिमा दरबारिया स्त्रीहरूप्रति नजर दिएका छैनन् । सहरियापनदेखि, बनावटी र देखावटी प्रवृत्तिदेखि धेरै परकी, शरीरको बाह्य सासज्जा, सजावट वा लगरीभगरीदेखि बेखबर शकुन्तलालाई रोज्नु कालिदासको सौन्दर्यको निसर्ग स्वरूपप्रतिको आकर्षण मान्न सकिन्छ । कालिदास सौन्दर्यको आविर्भाव सासज्जा र शृङ्गारको उपयोगले सृजन हुने कुराप्रति पटक्कै विश्वस्त देखिन्नन् । शाकुन्तल नाटककै तल प्रस्तुत श्लोकले कालिदासको सौन्दर्य चेतनालाई थप पुष्टि गर्दछ :-

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
नजाने भोक्तारं कमिह समुपस्थाप्यति विधिः ॥

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्, ई. २००३ : ९९)

(शकुन्तलाको यो निर्दोष रूप लावण्य विधाताले कुन भाग्यशालीको उपयोगमा ल्याउँछन्, किनकि यिनको मनोहर सौन्दर्य नसुँघिएको फूल, नख वा नङ्ले नचुँडिएको कोमल पल्लव, शरीरमा धारण नगरिएको वा अखण्डित रत्न तथा रस नचाखिएको अभिनव मधु समान एवं पुष्पको अखण्डित फलसरह छ ।)

शकुन्तलाको रूप लावण्यबाट मुग्ध बनेका दुष्यन्तले आफ्ना मित्र विदूषक समक्ष शकुन्तलाको सौन्दर्य चित्रण गर्ने सन्दर्भमा कथन गरेको प्रस्तुत श्लोकमा शकुन्तलाको अखण्ड सौन्दर्यको चित्रण छ । स्रष्टाले यहाँ शकुन्तलाको अखण्ड सौन्दर्य राशिलाई नसुँघिएको वा बास्ना नलिइएको फूल, नङले नचुँडिएको कोमल पल्लव, उपभोगमा नल्याइएको रत्न, नचाखिएको मधु र पुष्पको अखण्डित फलसँग तुलना गरेका छन् ।

नाटकको अध्ययन गरिरहँदा र यसमा चित्रित शकुन्तलाको रूपलावण्य अवलोकन गर्दा कालिदास बाह्य संसाधनले, शृङ्गाले, वेषवूषाले सौन्दर्यको आविर्भाव हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त नरहेको पुष्टि हुन्छ । यो मामलामा उत्तरआधुनिक सर्जक चुकेको देखिन्छ ।

उत्तरआधुनिक सर्जकका कृतिमा नारीको अखण्ड वा निसर्ग सौन्दर्यको चित्रण कमै पाइन्छ । हाल नारीहरू सौन्दर्य सृष्टिका लागि विविध कस्मेटिक सामग्रीहरूको उपयोग गर्छन् । यसै सन्दर्भलाई सङ्केत गर्दै प्रसिद्ध फ्रान्सेली नारीवादी लेखिका सीमोन द बोउवार भन्छिन् : हलिवुडका अभिनेत्रीहरूका नङहरूमा यति गाढा पालिस रहन्छ कि उनीहरू हातले काम गर्न चाहँदैनन् । उनीहरूलाई भय रहन्छ पालिश उप्किने कुराको (बोउवार : २०६९, ७०) । बोउवार आभूषणले नारीलाई कस्तो तुल्याउँछ भन्ने विषयमा अगाडि भन्छिन् : आभूषणले नारीलाई प्रकृतिको नजिक लैजान्छन् तर स्वाभाविकताबाट दूर पुऱ्याउँछन् । तिनीहरूले स्वाभाविक र गतिशील जीवनलाई कृत्रिमताको कठोरता प्रदान गर्दछन् (ऐ.) । यस कथनबाट प्रष्ट हुन्छ कि शृङ्गार र सासज्जाबाट सौन्दर्य पैदा हुन सक्दैन । यसरी सृजित सौन्दर्यबाट नारीका हाउभाउ, कटाक्ष, वेषवूषा, सासज्जा सबै बनावटी र कृत्रिम बन्छन् । कस्मेटिक सामग्रीको उपभोगबाट आज नारीहरूको स्वयंजात सौन्दर्य क्षयग्रस्त बन्न पुगेको छ । सौन्दर्यका लागि आज नारीहरू थ्रेडिङ गरी आँखीभौँका रौँहरू हटाउने, केशमा विविध रङहरूको प्रयोग गरी त्यसको प्राकृतिक स्वरूप बिगार्ने तथा विभिन्न शैलीमा केशविन्यास गर्ने, अनुहारमा विविध खालका पाउडर, जेल तथा स्यामपूहरूको उपयोग गरी त्यसको प्राकृतिक स्वरूपलाई भङ्ग गर्ने प्रचलन आज विश्वभर बढ्दै गएको छ । चाउरिएको, खत वा दाग लागेको, चाँया निस्किएको अनुहारको छालालाई विविध अप्राकृतिक पदार्थहरूको उपयोगबाट त्यसको प्राकृतिक स्वरूपलाई नै सर्जरी तथा विविध कस्मेटिक पदार्थको उपयोगबाट मिलाउने प्रचलन हाल निकै बढेको छ । अहिले नारीको अखण्ड सौन्दर्य बाहिरी सासज्जाले कृत्रिम बन्न पुगेको छ । हाल नारीहरू कृत्रिम सौन्दर्य सृजनका लागि कसरी लालयित बनिरहेछन् भन्ने कुराको पुष्ट्याइँ रेमी द गोमेन्टको प्रस्तुत कथनले थप प्रष्ट पार्छ : नारीले आफ्नो केशलाई यस ढङ्गले सजाएर राख्नुपर्दछ कि यस्तो प्रतीत होस् मानौँ तिनीहरू बहँदो झरनाका लहरहरू हुन् वा समतल घाँसका मैदान (बोउवार :

२०६९, ७१) । यसै कुरालाई बोउवार थप प्रष्ट पार्छिन् : अत्यधिक बनावटीबाट कृत्रिमता आउँछ । आजकी युगको नारी, जो किसिमकिसिमले रूप सजाउँछे, केशलाई घुँगरिलो बनाउँछे, अनिच्छित कपालहरूलाई हटाउँछे र त्यो नारी पनि जो अफ्रिका र चीनजस्ता देशहरूमा रहन्छे, एउटै कसीमा जाँचिन्छे । सौन्दर्य पारखको कसी एउटै हुन्छ (बोउवार : २०६९, ७१) ।

यसरी अप्राकृतिक रूपले सौन्दर्य सृजना गर्ने होडबाजीका कारण आज नारी सौन्दर्य बनावटी र कृत्रिम बन्न पुगेको छ । यसको प्रभाव साहित्यिक रचनामा पनि देखा परिसकेको कुरा माथिका प्रमाणले पुष्टि गर्छन् ।

सौन्दर्यको चित्रण गर्ने शैली देश, काल र परिस्थिति बमोजिम फरकफरक हुन्छ । विश्वविख्यात मोनालिसाको चित्रमा भिन्चीले नारीको बाक्लो मोटा ओठको चित्रण गर्दै त्यसतर्फ रूचि देखाएका छन् । यस कुरालाई बोउवारको प्रस्तुत कथनले पनि पुष्टि गर्दछ :– आदिम जातिका पुरुषहरू मोटा ओठहरू र चेप्टो नाक भएकी नारीलाई नै सौन्दर्यको प्रतिरूप मान्दथे । ती मानिसहरूले भनिस (प्रेमकी देवी) को प्रतिमा पनि त्यसै रूपमा बनाए (बोउवार : २०६९, ७१) । पूर्वमा नारीको बाक्लो वा मोटा ओठलाई रुचाइन्न । यहाँ नारीको पातलो कोमल ओठलाई बढी सुन्दर ठानिन्छ । त्यस्तै त्वचाको रङलाई पनि देशकाल अनुसार उपयोग गरिन्छ । भारतवर्षमा लाल वर्ण, गहूँ गोरा वा गोरा स्त्रीहरू राम्रा ठानिन्छ । जापानी, चिनियाँ र कोरियालीहरू पहेँला स्त्रीलाई सुन्दर ठान्छन् । अमेरिकी तथा युरोपेलीहरू खैरो छाला मन पराउँछन् भने अफ्रिकीहरू चिल्लो कालो छालातर्फ आकर्षित बन्छन् । यसरी नारी सौन्दर्यको चित्रण गर्ने र उनीहरूको सौन्दर्यलाई हेर्ने प्रवृत्ति देशकाल अनुसार पृथक् पृथक् हुन सक्ने कुरा प्रस्तुत सन्दर्भले प्रष्ट पार्छ ।

भारतवर्षीय कवि तथा लेखकहरू नारीहरूको पातला ओठप्रति आकर्षित बन्ने कुरा कालिदासको अभिज्ञानशाकुन्तलको प्रस्तुत श्लोकले प्रष्ट पारेको छ :–

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥२१॥

(कालिदास, ई. २००३ : ३७)

(अधर ओष्ठ कोमल पत्ता समान लाल र यिनका दुबै भुजा कोमल कोमल डाली समान मृदुल अनुभव हुन्छ । यिनका अङ्गमा निहित यौवन पुष्पित फूल समान प्रतीत हुन्छ । अतः यी बाला वा सुन्दरी शकुन्तला लतासमान छिन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।)

प्रस्तुत श्लोकमा शकुन्तलाको सहजात सौन्दर्यलाई प्रकृतिसँग तुलना गरिएको छ । यहाँ शकुन्तलाका ओठलाई पुष्पका रातापत्रसँग, हातहरूलाई कोमल लतासँग र यौवनलाई फक्रेको फूलसँग तुलना गरिएको छ । नेपालीमा प्रचलित एक श्लोक नै छ :

राम्रा दात मुहार कान मसिनू बोली कटी बारुले
हात्ती झैँ हिडने नपारि दमको लामा नयन् नम्रले ।
बाबा आदि रिझाएकी कुच ठुला राता दुबै ओठ छन्

काला केश र हात पाउ मसिना कन्या असल् भन्दछन् ॥

कालिदासले नारी सौन्दर्यको चित्रणका सन्दर्भमा प्रकृतिको भरपूर प्रयोग गरेका छन् । कालिदास नारीको सौन्दर्यलाई प्राकृतिक वस्तुसँग तुलना गर्न निकै सिद्धहस्त देखिन्छन् । नारी सौन्दर्यको चित्रणका सन्दर्भमा कालिदासले प्राकृतिक वस्तुको कुन रूपमा उपयोग गरेका हुन्छन् भन्ने कुरा तलको श्लोकले थप पुष्टि गर्दछ ः

इदमुपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्कन्धदेशे
स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन ।
वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां
कुसुममिन पिनद्धं पाण्डुपत्रोदरेण ॥१९॥

(कालिदास, सन् २००३ : ३५)

(अंश प्रदेशमा जसको सूक्ष्म ग्रन्थि लागेको छ तथा विशाल स्तनयुग्म (दुवै स्तन) को फैलावट ढाक्ने यो वल्कल वस्त्रले यी शकुन्तलारूपी स्त्रीको सुन्दर शोभा त्यस प्रकार ढाकिएको छ जुन प्रकार कोमल कोमल फूललाई पुराना पत्ता या पातहरूले ढाकिदिनाले तिनको शोभा छिप्दछ ।)

प्रस्तुत श्लोकमा कालिदासले शकुन्तलाका स्तनयुग्मलाई सुन्दर कोमल फूलसँग र उनले धारण गरेको वल्कल (रुखका बोक्राबाट बनेका) वस्त्रलाई पुराना पातसँग तुलना गर्न पुगेका छन् । शकुन्तला ऋषिकुलमा हुर्केकी नारी हुन् । उनी शृङ्गारको संसाधनमा बेखबर छन् । ऋषिकुलमा हुर्केकीले उनका निम्ति बाह्य जगत् एवं नागर सभ्यता अपरिचित बन्न पुगेको छ । शहरिया सभ्यतादेखि दूरमा रहेकी उनका लागि बनावटी, छलछाम र लगरीझगरी त्यति प्रिय पनि देखा पर्दैन ।

माथिका सन्दर्भबाट प्रष्ट हुन्छ कि कालिदास नारीको अखण्ड सौन्दर्यका प्रति आकर्षित छन् । उनी सौन्दर्यको प्राकृत स्वरूपप्रति आकर्षित भएकै कारण उनले शाकुन्तल नाटकमा विशेषगरी शकुन्तलालाई नै विशेष रुचाएका हुन् । शकुन्तला र उनको अखण्ड सौन्दर्यको चित्रण गर्ने उद्देश्यबमोजिम नै कालिदासले कृतिमा ऋषि विश्वामित्र र मेनकाका गर्भबाट जन्मेकी ऋषि कण्वकी पोष्यपुत्री शकुन्तलालाई रोजेका हुन् । कालिदास सौन्दर्यको सहजात सौन्दर्यप्रति आकर्षित हुँदैनथे भने उनले हस्तिनापुर राज्यका अन्य दरवारिया स्त्रीहरू चयन गर्न सक्थे । शाकुन्तल नाटकमा मात्र नभएर कालिदाले यस खालको प्रवृत्ति आफ्ना अन्य कृतिहरूमा पनि प्रदर्शित गरेका छन् । उनले कुमारसम्भव महाकाव्यमा पार्वतीको अखण्ड सौन्दर्यको चित्रण पनि यसै ढङ्गबाट गर्न पुगेका छन् ।

४. निष्कर्ष

कालिदास संस्कृत साहित्यका मात्र नभएर विश्व साहित्यमै महत्तम स्थान राख्ने साहित्यिक व्यक्तित्व हुन् । साहित्यका श्रव्य र दृश्य गरी दुवै भेदमा कलम चलाएका कालिदास मुख्यतः कवि र नाटकार व्यक्तित्व हुन् । पूर्वीय साहित्यमा विशिष्ट स्थान राख्ने कालिदास लौकिक संस्कृतका सर्वाधिक चर्चित साहित्यिक व्यक्तित्वका रूपमा देखा परे । साहित्यको शास्त्रीयतावादी मूल्य, मान्यता एवं चिन्तनलाई विना कुनै सम्झौता स्वीकार गरेका कालिदास शास्त्रीयतावादी साहित्यिक मूल्य तथा गरिमाको उद्भावनामा सदैव क्रियाशील रही संस्कृत साहित्यमा

आफ्नो अलग्गै पहिचान स्थापित तुल्याउन सफल रहे । आफ्ना कृतिमार्फत् उत्तरवर्त्ती थुप्रै मनीषि तथा सर्जकहरूलाई प्रभावित तुल्याएका कालिदासको 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' संस्कृत साहित्यको सर्वोच्च रचना का रूपमा देखापरेको छ । कालिदासले शाकुन्तल नाटकमा कृतिकी नायिका शकुन्तलालाई माध्यम बनाएर नारीहरूको अखण्ड वा स्वयंजात सौन्दर्यलाई अत्यन्तै कालिगढी ढङ्गले उजागर गरेका छन् । सारमा कालिदास नारीहरूको अखण्ड, स्वयंजात र निसर्ग सौन्दर्यप्रति आकर्षित एवं लालयित सर्जकका रूपमा दरिन पुगेका छन् । यिनको नारी सौन्दर्यको चित्रणशैली आफ्नै प्रकारको छ । यिनका श्रव्य तथा दृश्य विधामा प्रक्षेपित नारी सौन्दर्यको विशद् रूपमा खोजी कार्य नेपाली समालोचनामा अझैसम्म हुन नसकेकाले समीक्षकहरूको दृष्टि त्यतातर्फ पुग्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

उप्रेती, सञ्जीव (सिद्धान्तका कुरा), अक्षर क्रियसन्स, काठमाडौँ : २०६९ ।
कालिदास, मेघदूत (पूर्वमेघ), व्याख्याकार, शेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी : सन् १९९० ।
............, मेघदूत (उत्तरमेघ), व्याख्याकार, शेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी : सन् १९९० ।
............., अभिज्ञानशाकुन्तलम्, व्याख्याकार, कृष्णमणि त्रिपाठी, चौखम्बा सुभारती प्रकाशन, वाराणसी : सन् २००३ ।
गौतम, कृष्ण, उत्तरआधुनिक जिज्ञासा, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन, काठमाडौँ : २०६४ ।
घिमिरे, शारदाप्रसाद, विश्वका कविको जीवनी, साझा प्रकाशन, काठमाडौँ : २०५५ ।
त्रिपाठी, वासुदेव, पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा, भाग १, साझा प्रकाशन : २०६५ ।
बोउवार, द साइमन, महिला (अनु.), प्रगति पुस्तक सदन, काठमाडौँ : २०६९ ।
मम्मट, काव्यप्रकाश, व्यख्याकार, आचार्य विश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी : सन् २००४ ।
शर्मा, गोपीकृष्ण, संस्कृत साहित्यको रुपरेखा, अभिनव प्रकाशन, काठमाडौँ : २०५६ ।
शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौँ : २०६१ ।
श्रेष्ठ, दयाराम, साहित्यको इतिहास सिद्धान्त र सन्दर्भ, त्रिकोण प्रकाशन, काठमाडौँ : २०६१ ।

नेपाली लोकगीतमा झ्याउरे

– शिवलाल उपाध्याय

सार

'झ्याउरे' लोकगीतमा झट्ट हेर्दा शब्दगत अर्थमा फरकजस्तो लाग्छ । तर पनि अहिले झ्याउरे लोकगीतको पर्यायजस्तै बनेको छ । शाब्दिक अर्थमा त 'झ्याउरे' दुब्लो, पातलो, निन्याउरो, खान नपाए जस्तो, जिङ्ग्रीङ्गको, मरनच्याँसे भन्ने बुझिन्छ । तर नेपाली लोकगीत नेपालको जीवित पहिचान हो । यसको अनुसन्धान गरेर यसका भेद, उपभेदका बारेमा लेख्ने प्रयत्न थुप्रै व्यक्तित्वबाट भएको छ तर यसलाई अझ केस्राकेस्रा गरी केलाउँदा थप फलदायी हुने महसुस गरी नेपाली लोकगीतको फाँटमा आफ्नो बर्चस्व कायम गर्न सफल 'झ्याउरे' गीत नेपालको कुन कुन ठाउँमा बढी प्रचलित छ र ठाउँअनुसार यसको भेद उपभेद के-कस्ता छन् ? एउटै स्थानमा पनि झ्याउरेमा फरकपन छ वा छैन ? भन्ने कुरालाई केलाएर यस अनुसन्धानमा चामल, कनिका र बियाँ छुट्याउने कोसिस गरिएको छ । यसका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई त उपयोग गरिएको छ नै त्यसका अलवा नेपाली लोक झ्याउरे गाइने केही स्थान र त्यहाँको लोक झ्याउरेको इतिहासलाई केलाइएकाले यसमा क्षेत्रीय अध्ययनपद्धतिलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धानको अध्ययनबाट नेपाली लोकगीतमा झ्याउरेको स्थान, इतिहास र अवस्थाको बारेमा बुझ्न, जान्न, सिक्न र थाहा पाउन चाहने व्यक्तिहरू लाभान्वित हुने विश्वास गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावलीः निन्याउरो, जिङग्रीङ्ग, सवाइ, लेघ्रो, द्रुत, चुड्की, बरै, चुली, फन्को ।

१. विषय प्रवेश

'लोक' शब्द ऋग्वेदमा प्रयुक्त 'देही लोकम्' का अनुसार भएको पाइन्छ । वास्तवमा 'लोक' को प्रयोग स्थान भन्ने अर्थमा आउनुपर्छ । संस्कृत व्याकरणमा हेर्ने हो भने पनि 'लोक दर्शने' धातुमा घञ् प्रत्यय लगाएर (लोक्+घञ्) (अ) लोक बनेको भन्ने बुझिन्छ । लोकको अर्थ देख्नु वा हेर्नु हो । समग्रमा 'लोक' भन्ने बित्तिकै सबै, पूरै वा सिङ्गो जगत् भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

लोक र झ्याउरेकै विषयमा खोजी गर्दा 'झ्याउरे' लाई मात्र अध्ययनको सीमित घेराभित्र राखेर अध्ययन गर्न सान्दर्भिक हुँदैन । केही विद्वान्हरूको भनाइलाई नै हेर्ने हो भने पनि 'लोक गीतलाई उपेक्षित वा हेयको रूपमा हेरिन्थ्यो' (थापा र सुबेदी : २०४१, ९६) भन्ने पाइन्छ । कहीँ फेरि "झ्याउरे नेपाली लोकगीतको फाँटमा मुदुतुल्य बनेको गीत हो" पनि भनिन्छ । कहीँ "ध्यायतृ-ध्यायत्रे-झ्याउत्रे-झ्याउरे व्युत्पत्ति भएको शब्द हो र यसको मूल स्रोत नै ध्यायतृ हो" (सापकोटाः २०२०, ६६) भनेको पाइन्छ । यसरी फरक मत, विचार वा भनाइलाई केलाएर ठोस निष्कर्ष निकाल्नु वा नजिक पुग्नु नितान्त आवश्यक छ । नेपालमा विशेष गरी सबै खालका लोकगीतलाई झ्याउरे भन्ने गरिन्छ । तर पनि इतिहास केलाउने हो भने सुरुमा झ्याउरे गढ-कुमाउतिरबाट आएका विशेष प्रकारको जाति (पौड्याल) हरूले ल्याएको र बिस्तारै नेपाली भूमिमा यो फैलिँदै गएको मानिन्छ । अहिले आएर नेपाली लोकगीतको फाँटमा झ्याउरेलाई

ISSN: 2392-4519 (Print)

एउटा सिङ्गो रुख र अरू गीतलाई त्यसका हाँगाबिँगाभन्दा फरक नपर्ला । नेपालको लोकगीतका इतिहासलाई केलाउँदा नेपाली लोकगीतका पिता भनेर मानवीर खत्री र गोऱ्या सिरिसलाई मानेको पाइन्छ। तर यसभन्दा पहिले नै गढ-कुमाउतिरबाट आएका विशेष जाति (पौड्याल)हरूले नेपालमा 'झ्याउरे' ल्याएका हुन् भन्ने मानिन्छ। नेपालमा यसको बिस्तार उनीहरूले गाउन थालेपछि भएको हो भन्ने मानिन्छ। तसर्थ, ल्याउने पिता कि फैलाउने पिता भन्ने प्रश्न उठ्छ। त्यसैले यी दुईलाई पिता भन्ने वा नभन्ने भन्ने विषयमा पनि प्रश्न उठ्न सक्छ। 'झ्याउरे' जहाँबाट जसरी प्रवेश गरेको भए पनि अनुसन्धान गर्दै जाने क्रममा मूल जरोमा पुग्नु नितान्त आवश्यक छ। अहिले 'झ्याउरे' नेपाली लोक गीतमा अडिलो, भरासिलो, लहलहाउँदो, मौलाउँदो र जाग्दो गीतका रूपमा भने स्थापित भइसकेको छ।

'झ्याउरे' गीतको खोजी गर्दा यसका प्रशस्तै भाका वा लय रहेको र यसलाई ठाउँअनुसार गाइएको वा प्रयोग गरिएको पनि पाइन्छ। 'झ्याउरे' एउटै नाम भए पनि यसका ठाडो, तेर्सो, लामो, छोटो, घुमाउरो, चड्के आदि लयात्मक भेद पाइन्छन्। खासगरी यसका सबै लय वा भाकालाई नै केलाउँदै जाने हो भने यसका भेद र उपभेद मात्र ११७ भन्दा बढी फेला पार्न सकिन्छ। अहिले आएर चुड्का, तिजे, सोरठी, भजन, संगिनी, भैलो, लहरी, असारे, ख्याली, सवाइ, मालश्री, सालैजो, रोइला, टप्पा आदि सबै गीतलाई झ्याउरेकै हाँगाबिँगाका रूपमा लिइन्छ। हुन त धर्मराज थापा र हंशपुरे सुबेदीले यस विषयमा कुरा उठाएका छन् तर सबैलाई समेटेर गहिराइमा पुगेको भने पाइँदैन। झ्याउरे गीतकै बारेमा लक्ष्मण लोहनीले "लोकगीतको एकमुष्ट रूपलाई नै झ्याउरे भनिएको हो" भनेका छन्।

झ्याउरे गीतलाई अक्षर सङ्ख्याको हिसाबले पनि सम्बोधन गरिएको पाइन्छ। झ्याउरेमा सोह्र, सत्र र उन्नाइस अक्षर हुनुपर्ने भनिएको छ तर पनि अहिले आएर झ्याउरेमा अक्षरलाई भन्दा बढी महत्त्व लयलाई दिएको भेटिन्छ। झ्याउरेको लयमा लेघ्रो तान्ने स्वर वा लय घुमाउने छोटा-छोटा स्वर (चुड्का) दिइने गरिन्छ। विभिन्न स्थानमा गाइएका गीतलाई लिँदा पनि लय ठाडो, तेम्रो, छोटो, लामो, अड्किएको र फुकेको गरी विभिन्न लय पाइन्छ। यो चर्चाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने झ्याउरे गीत विभिन्न लोक गीतको शैली विशेष पनि हो र यो लोकप्रिय भाका वा लय पनि। झ्याउरे गीतलाई एकोहोरी, दोहोरी वा सोभै गाइने गीतका रूपमा लिइन्छ। झ्याउरेमा रहेको यो विशेषता अरू गीतमा पाइँदैन। यसको अर्को विशेषता मादल र बाजाविना पनि गाउन सकिने हो। झ्याउरे गीतलाई थपडी बजाएर, चुड्की मारेकै भरमा पनि बस्दै, उठ्तै, नाच्दै गाउन सकिन्छ। यो झ्याउरेको आफ्नै विशेषता हो। झ्याउरे जुनसुकै भाकामा थेगो वा चुड्का जोडेर गाउन सकिन्छ। झ्याउरेमा चुड्का जोड्दा वा दोहोऱ्याउँदा अति मिलेको वा बान्की परेको हुन्छ।

'झ्याउरे'नेपालको पूर्व-पश्चिम लगाएत सबै ठाउँमा गाइने गीतको रूपमा उठिसकेको छ। तर पनि ठाउँ अनुसार झ्याउरेलाई फरक नामले सम्बोधन गरेको पाइन्छ। पूर्वतिर झ्याउरेको द्रुत लयलाई 'असारे' वा 'झ्याउरे'नै भनेको पाइन्छ भने पश्चिमतिर 'ठाडो भाका' भनेर चलनचल्तीमा आएको पाइन्छ। यसबाट झ्याउरेको अवस्था नेपाली भूमिमा कस्तो छ भन्ने स्पष्ट हुन जान्छ। झ्याउरे गीतको स्थितिका बारेमा बुझ्नका लागि यसको अनुसन्धानको दायरालाई अरू फराकिलो र गहिराइमा पुग्नु पर्ने देखिन्छ। यसरी खोजलाई बढाउँदै जाने हो भने झ्याउरेका थप भेद र उपभेद हुन सक्ने देखिन्छ। तल नेपालका केही निश्चित ठाउँभित्रका झ्याउरेको एक/दुई बान्की प्रस्तुत गरिएको छ।

१.१. **पूर्वेली झ्याउरे**

केटा - घर त मेरो यहाँ होइन, रिमिमा,
कति सारो बरै दिल बस्यो, तिमीमा,
कति सारो दिल बस्यो, तिमीमा,
लै लै बरै दिल बस्यो, तिमीमा......।
केटी - घर त मेरो यहाँ होइन, ले ले हो,
रुन्छ मन सम्झेर के ले हो,
रुन्छ मन सम्झेर के ले हो,
लै लै माया सम्झेर के ले हो.....।

यसरी नेपालको पूर्वी पहाडी भेग र यसको छेउछाउतिर विना वाद्यवादन मीठो शब्दको छनोट गरेर हाउ भाउ लगाई-लगाई केटाकेटीका बीचमा मायाप्रीतिका भावनालाई साटासाट गरेको पाइन्छ। यहाँ केटा होस् वा केटी दुवैले गीत गाइसकेपछि अन्तिम फन्कोमा 'लै लै' शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ। यसमा केटाले 'लै लै बरै' र केटीले फेरि 'लै लै माया' भनेर गीतमार्फत् नै एक आपसमा सम्बोधन गरिएको देखिन्छ। खुसी हुँदा प्रकट गरिने शब्द हो 'लै लै' । यसले एक आपसमा खुसियाली साटासाट गरेको भन्ने भाव बताएको महसुस हुन्छ।

१.२. **पश्चिमी झ्याउरे**

पश्चिम भन्नाले काठमाडौँभन्दा पश्चिमको भूगोल हो। झ्याउरेको प्रवेश नै पश्चिम नेपालबाट भएको हो भन्ने इतिहास छ। पछिल्लो समयमा पाल्पा, स्याङ्जा, पर्वत, बाग्लुङ, म्याग्दी, कास्की, तनहुँ र लमजुङमा लोक गीत भन्यो कि थरिथरी लयमा झ्याउरे गीत नै गुञ्जिएको सुनिन्छ। यसले के स्पष्ट पार्दछ भने नेपालको पश्चिम क्षेत्र 'झ्याउरे' गीतको खानी, लोकगीतको जवानी नै हो। यहाँ बालकदेखि वृद्धसम्म गीत भन्यो कि 'झ्याउरे' गुञ्जिन थालेको पाइन्छ। अब तल पश्चिमी भूभागका २/३ जिल्लाका झ्याउरे गीतका १/२ बान्कीलाई प्रस्तद्रत गरिएको छ।

क) स्याङ्जाली सालैजो (झ्याउरे)

केटा - ओ ओ ऽऽ भरिया दाइको ढाकरे डोको सालै जो,
चुली चुली सामान,
केटी - हाऽहा ऽऽ चुली चुली सामान,
आ आ ऽऽ चुली चुली सामान,
ऽऽचुली चुली सामान।
केटा - हे हे ऽऽकहाँ हुन्छ भोलि बोल दिल खोली सालै जो,
गाह्रो पिरो नमान,
केटी - हाऽहा ऽऽ गारो पिरो नमान,
आ आ ऽऽ गारो पिरो नमान,

ऽऽ गारो पिरो नमान ।

प्रस्तुत सालैजो झ्याउरेले स्याङ्जा जिल्ला र त्यसको छेउछाउमा रहेका पर्वत, तनहुँ, पाल्पा, कास्कीका केही भागमा समेत राम्रै प्रभाव परेको पाइन्छ । स्याङ्जाको उत्तरी भागमा भन्दा दक्षिणी र पश्चिमी भागमा यो बढी चलनचल्तीमा रहेको छ । गाउँमा नव आगन्तुक पाहुना आउँदा वा लाहुरे छुट्टीमा आउँदा यो गीत गाएर एकातिर आगन्तुकलाई मनोरञ्जन दिने र अर्कोतिर धेरै थोरै पैसा पनि झराल्ने काम गरिन्छ । सालैजो 'झ्याउरे' मा केटाले गीत निकाल्ने अनि सालैजोपछिको अन्तरा केटीले छोप्ने गरिन्छ । पहिलो गीतको अन्तराको अन्त्यानुप्रास दोस्रो गीतको अन्तरासँग मिल्न जान्छ । जस्तै :

पहिलो - चुली चुली सामान,
दोस्रो - गारो पिरो नमान,

गीत विशेष गरी ठिटा तरुनीहरूले गाए पनि यसमा बूढाबूढी केटाकेटी सबैको सहभागिता पाइन्छ । यसमा मादल र मुजुरा वाद्यवादनका रूपमा प्रयोग गरिएको हुन्छ । आजभोलि यसका अलवा अन्य वाद्यवादनको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्ता झ्याउरेमा ठिटा तरुनीहरू पनि गुरुङ वा मगर पोशाकमा सजिएर फन्को मारी मारी नाच्ने गर्दछन् । यसमा गीत र संगीतलाई अलि छिटो बनाउएर उठ-बस, उठ-बस गरेर पनि नाच्न सकिन्छ ।

१.३. पर्वते झ्याउरे

केटा - हे ऽऽ लाहुरबाट छुट्टीमा आ'को जहाजै चढेर
हे ऽऽ सानै थियौं, जाँदा नचिन्ने भइछ्यौ हर्लक्कै बढेर ।
हे बढेछ, रलिमै कुरकुर बैँस चढेछ, बढेछ,
चढेछ, बढेछ ।
बढेछ, रेलिमै ....। २
केटी - हे ऽऽ हिलो र माटो लाएको ज्यानमा अत्तरै छर्केछौ
हे ऽऽलाहुरै जाँदा गनाउँदै गाथ्यौ, बसाउँदै फर्केछौ ।
हे बसायो रेलिमै बास्नाले मलाई, फसायो, बसायो
फसायो, बसायो ।
बसायो, रेलमै ....। २

माथि उल्लिखित झ्याउरे पर्वत र त्यसका आसपास बाग्लुङ, म्याग्दी र स्याङ्जाका केही स्थानमा राम्रै प्रभाव पार्न सफल भाका हो । यो गीत दिनभरि काम गरेर थकान मार्न रातको समयमा गाउने गीत पनि हो । यो गीत विशेष उत्सवमा सबै भेला भएर मादल, खैँजडी, मजुराको तालमा गीत गाइन्छ । यसमा आफ्नै स्थानीय मौलिक र जातीय पहिरनमा सजिएर गीतअनुसार नृत्य प्रस्तुत गरिन्छ । यसमा केटा र केटी दुवैले 'रेलिमै' भन्ने गर्छन् । पहिला पहिला यातायातको सुविधा नहुँदा पैदल नै हिँडेर देश-प्रदेश जानु पर्ने अवस्था थियो र भारतको नौतुनामा पुगेपछि मात्र रेलमा चढेर जाने गरिन्थ्यो । यसमा भर्खर माया बस्न, प्रेम बस्न आँटेको मान्छे वा भर्खरै विवाह भएका जोडीहरू महिलालाई घरमै छोडी पुरुष प्रदेशिदै गर्दा आफ्नो माया रेलमा चढेर गएको घटनालाई 'रेलिमै' ले उद्गार गर्न खोजेको जस्तो

देखिन्छ । त्यतिबेलाको अवस्था पनि यस्तै रहेको थियो । यस गीतका शब्द नितान्त स्थानीय र मौलिकताबाट नै उठाइको छ ।

१.४. लमजुङ्गे झ्याउरे

१. *हे ऽऽ कति दिन रोइरहने, नरुम भने मनमा पीर भइरहने*
हो नि साचै म कति रोइरहने, नरुम भने मनमा
पीर भइरहने ।
मेरो माया हिमालको हिउँ जस्तो, सधैँ भरि काखैमा लिउँ जस्तो .....।२

२. *हे ऽऽ गाउँमा घर बेसीमा धनसार, पीर नगर यस्तै छ सनिसार,*
हो नि साचै गाउँमा घर बेसीमा धनसार, पीर नगर यस्तै छ सनिसार,
मेरो माया हिमालको हिँउ जस्तो, सधैँभरि काखैमा लिउँजस्तो .....।२

यो गीत चुड्के देखिए पनि मादल र मजुरा बजाएर ढिलो गाइन्छ । नृत्य पनि अति ढिलो, आनन्दसँग प्रस्तुत गरिन्छ । कुनै पनि रमाइलो कार्यमा सबै गाउँले एक ठाउँमा जम्मा भएर गीत दोहोऱ्याइँदोहोऱ्याइँ गाउँदै नाचिन्छ । यस गीतमा बूढाबूढीदेखि ठिटा तरुनी सबै भेला भएर मनका दुःख र पीर गीतका माध्यमबाट पोखेका हुन्छन् । यो गीतको अन्तिम अन्तरामा प्रयोग भएको 'हो नि साँच्चै' भन्ने वाक्यांशले 'यहाँ जे बोलिएको छ त्यो साँचो हो आज बोल्ने भोलि छोड्न गर्न पाइँदैन' भन्ने घुमाउरो अर्थ पनि दिन्छ । सोही वाक्यांशमा प्रयोग भएको हिमालको हिउँजस्तो भन्ने अर्थ गीतमा चिसो होइन कि मोती जस्तो सुन्दर भन्न खोजिएको हो । नत्र भने सधैँभरि काखमा लिउँ भन्ने अर्थ यसमा मेल खाँदैन । हिउँ भन्ने वस्तु सधैँ काखमा लिन सकिने कुरा पनि होइन ।

१.५. पश्चिमी झ्याउरे बीचको तुलना

पूर्वेली झ्याउरेलाई एकछिन छाडेर पश्चिमी झ्याउरे त्यसमा पनि माथि प्रयोग गरिएको तीन स्थान- स्याङ्जा, पर्वत र लमजुङका झ्याउरेको सामान्य तुलना गर्दा नै झ्याउरेलाई गीतको महासागर नै भन्न सकिन्छ । मानौँ स्याङ्जाको कुनै एक स्थानमा 'सालैजो' झ्याउरे घन्किएको हुन्छ भने त्यसैकै अर्को स्थानमा अर्कै झ्याउरे गुञ्जिएको हुन्छ । पर्वतको एउटा स्थानमा 'रेलिमै' घन्किँदा त्यहीँकै अर्कै स्थानमा अर्कै नितान्त छुट्टै भाका पाइन्छ । लमजुङको कुनै एक स्थानमा 'हो नि साँच्चै' लयको गीत गुञ्जिँदा त्यहीँकै अर्कै स्थानमा अर्कै लयमा मानिस झुमिरहेका हुन्छन् । नमुनाका लागि तल दुईवटा पंक्ति प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्याङ्जा (माझकोट) -भरिया दाइको ढाकरे डोको सालै जो

चुली चुली सामान ।

स्याङ्जा (रानी स्वाँरा)

नाँच नाँच नाचेकै राम्रो

मरी जानी जिन्दगी हो हाम्रो ।

प्रस्तुत दुवै झ्याउरे स्याङ्जाकै हुन् तर दुवैमा शब्दगत, अक्षरगत, संख्यागत, लयगत आदि कुरामा समानन्तर देखिँदैन । तसर्थ झ्याउरेको भेद र उपभेदका बारेमा जे जति चर्चा र परिचर्चा गरिएको भए तापनि एउटा निश्चित स्थानमा मात्र झ्याउरेको अनुसन्धान गर्दा सयौँ भेद र उपभेद पाउन सकिने कुरा माथिको तथ्यले पुष्टि गर्दछ ।

२. **निष्कर्ष**

नेपाली लोकगीतका फाँटमा झ्याउरेको बर्चस्व पाइन्छ । ऋग्वेददेखिको इतिहास केलाउँदा होस् वा गढ-कुमाउबाट नेपाल प्रवेश गरेको इतिहास नै किन नहोस् झ्याउरे नेपालमा फुल्दै आएको पाइन्छ । सुरुमा लोकगीतमा गाउन वा नाच्न नै 'झ्याउ' लाग्ने अथवा थोत्रा, झुत्रा लुगा लगाएर नाचिने अथवा लोक गीतको तुच्छ रूपमा हेरिएको भए तापनि अहिले आएर लोकगीतको बादशाहका रूपमा 'झ्याउरे' देखा पर्न पुगेको छ । डार्विनको विकासवादमा उल्लेख भएअनुसार कुनै एक वस्तु एक समयमा बढी विकास भयो भने अर्को समयमा त्यो हराउँदै जान्छ र पुनः अर्को वस्तुको विकास हुन्छ त्यस्तै सुरूको समयमा लोकगीतलाई हेयको रुपमा हेरिएको 'झ्याउरे' अहिले सबैभन्दा माथि वा लोकगीतको पर्यायवाची नै बन्न पुगेको छ ।

'झ्याउरे' नेपालको पश्चिमतिरबाट प्रवेश गरेको हो तर पनि नेपालका सबै क्षेत्रमा यो पुगेको पाइन्छ। 'झ्याउरे' गीतलाई सुरुमा अक्षरका आधारमा लिने गरे पनि अहिले लयका आधारमा नै लिनु पर्ने कुरा यसको व्यापकताले सृजजना गरेको छ। एउटै स्थान विशेषमा पनि'झ्याउरे' लयको प्रशस्तै भेद रहेको पाइन्छ। 'झ्याउरे' लोकगीतको पर्याय नै हो । यो दुःखसुखको साथी हो । ठिटातरुनी भेट गराउने आधार हो । मेलापर्वमा खुसीयाली दिने कला हो । सोझै भन्न नसकेका भावनाको पुल हो । लङ्गडाको वैशाखी हो । नेपाल र नेपालीको पहिचान, मन र मष्तिस्कको लमी हो, सिङ्गो जीवनको डमी हो । यसका बारेमा नेपालीमा विशद् अध्ययन अझैसम्म हुन सकेको छैन ।

सन्दर्भ सूची

आचार्य, बाबुराम (पुराना कवि र कविता), काठमाडौँः साझा प्रकाशन, २०३५ ।

थापा, धर्मराज र सुबेदी, हंशपुरे (नेपाली लोक साहित्यको विवेचना), काठमाडौँः त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४१ ।

न्यौपाने, कुसुमाकर (सालैजो गीतको वर्गीकरण र परिचय), सिर्जनाः २०४६ ।

पन्त, कालिभक्त (हाम्रो संस्कृतिक इतिहास), स्याङ्जाः दोस्रो सं. २०४३ ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (नेपाली लोकगीतको आलोक), काठमाडौँः विणा प्रकाशन प्रा.लि., २०५६ ।

पाण्डे, इन्दिरा र अन्य (सङगीताञ्जली), काठमाडौँः २०३४ ।

सम, बालकृष्ण (एक नेपाली कवि), डाँफेचरी : २०१० ।

सापकोटा, महानन्द (ध्वनिको धन्दा), ललितपुरः जगदम्बा प्रकाशन, २०२० ।

प्रगतिवाद र प्रगतिवादी कविता

श्यामप्रसाद ढुङ्गाना*

सार

प्रस्तुत आलेख साहित्यका क्षेत्रमा अत्यत्यिक प्रचलन र प्रयोगमा आउने प्रगतिवादी विचारधारा र साहित्यको सर्वाधिक लोकप्रिय विधा कवितामा प्रगतिवादी चेतनाको उपयोगलाई उजागर गर्ने सन्दर्भमा तयार पारिएको हो । यस अनुसन्धानमा मुख्यतः पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धति अवलम्बन गरिएको छ । विश्लेषणत्मक, तुलनात्मक तथा व्याख्यात्मक अध्ययन विधि अपनाई तयार पारिएको यस अध्ययन कार्यबाट प्रगतिवादी साहित्यिक चेतना तथा यसको काव्य विधामा उपयोगका बारेमा जिज्ञासा राख्ने प्रबुद्ध विद्यार्थी, अध्यापक तथा अनुसन्धाताहरू लाभान्वित हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : प्रगतिवाद, द्वन्द्वात्मक, अभिजात्य वर्ग, इतिहास चेतना, वैचारिक प्रतिबद्धता, वर्ग सङ्घर्ष, अन्तर्वस्तु ।

१. प्रगतिवाद

प्रगति र वाद शब्दको योग भई प्रगतिवाद शब्द निष्पन्न हुन्छ । अङ्ग्रेजीको प्रोगेसिज्मको नेपाली रूपान्तरण हो प्रगतिवाद । यसले उन्नति, अग्रगति वा विकास भन्ने बुझाए पनि यसको सामान्य अर्थ समाज, साहित्य आदिलाई उत्तरोत्तर अगाडि बढाउँदै लानमा नै हित मान्ने सिद्धान्त हो (प्रधान, २०६२ : ३२८) । समाज र जीवनको यथार्थलाई स्वीकार गरेर त्यसलाई यथावत् प्रस्तुत गर्नु सामाजिक यथार्थवाद हो भने त्यस यथार्थलाई क्रान्तिकारी विकासका सन्दर्भमा चित्रण गर्नु समाजवादी यथार्थवाद हो र यही समाजवादी यथार्थवादलाई नै साहित्यमा प्रगतिवाद भनिन्छ (जोशी; २०६६ : ५७) । पश्चिमा साहित्यसिद्धान्तमा विकसित भएको यथार्थवादका विभिन्न हाँगामध्ये समाजवादी यथार्थवादको पर्यायका रूपमा प्रगतिवादको विकास भएको हो । मार्क्सवादी दर्शनको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी पद्धतिअनुरूप सामाजिक विकासलाई हेर्ने, बुझ्ने र विश्लेषण गर्ने धारणा बनेर प्रगतिवाद कला-साहित्यका क्षेत्रमा स्थापित छ (प्रभात, २०६३ : ११) । यो साहित्यको अति प्रचलित शब्द हुँदै हो ।

प्रगतिवाद कुरूप संसारको रूप परिवर्तन गर्न, गरी खाने वर्गका पक्षमा उभिएर समाजको व्यापक हितमा सक्रिय कलम चलाउने साहित्यिक मान्यता हो (खनाल, २०६४ : ८९) । त्यस्तै सचेत रूपमा समाजलाई आमूल परिवर्तन गर्ने ध्येय राखी साहित्य सृजनातर्फ डोऱ्याउने समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण पनि प्रगतिवाद हो (पोखरेल, २०६८ : १६७) । साहित्यमा प्रगतिवाद भन्नाले वस्तुतः कार्लमार्क्स र फ्रेडेरिक एङ्गेल्सद्वारा प्रतिपादित द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी विश्वदृष्टिकोणको द्योतक निश्चित दार्शनिक र सैद्धान्तिक मान्यतासित सम्बन्धित वाद भन्ने बोध हुन्छ

*वालिङ बहुमुखी क्याम्पस, वालिङ, स्याङ्जा

(बराल, २०४९ : १) । धर्तीको तिर्खा मेट्न आकाशमा कुलो खन्ने तमाम दर्शनहरूको विरोधी दर्शनका रूपमा मार्क्सवादी दर्शन उभिएको छ । यही मार्क्सवादी दृष्टिकोण नै दर्शनको क्षेत्रमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद, राजनीतिको क्षेत्रमा साम्यवाद र साहित्यका क्षेत्रमा प्रगतिवाद हो ।

यथार्थवादको चरम विकसित रूप नै प्रगतिवाद हो । यथार्थवादका आलोचनात्मक र समाजवादी गरी दुई हाँगा विकसित भएका देखिन्छन् । वास्तवमा प्रगतिवादी साहित्य भनेर चिनिने समाजवादी यथार्थवाद आलोचनात्मक यथार्थवादका कतिपय उत्तराधिकारीलाई लिएर मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मक एवम् ऐतिहासिक भौतिकवादका आलोकमा विकसित त्यस्तो कला सिद्धान्त हो जसले साहित्यिक सृजनाका माध्यमबाट शोषित-पीडित एवम् मुक्तिकामी जनताका भावनाहरूको यथार्थ प्रतिबिम्बन गर्दै समाज रूपान्तरणकारी भूमिका खेल्दछ (पौडेल, २०६९ : ४०३) । भौतिकवादमा यसको आस्था रहन्छ र यसले शोषण र पुँजीवादको विरोध गर्छ । राष्ट्रिय जीवनका साथै अन्तर्राष्ट्रिय गतिविधिमा समेत सचेत रही विश्वका दलित, पीडित र शोषित वर्गका पक्षमा बोल्नु पनि यसको स्वभाव हो । प्रगतिवादले विज्ञानलाई आधार बनाउँछ, रूढि तथा अन्धपरम्पराप्रति घृणा गर्छ र आर्थिक समानता चाहन्छ । यो वस्तुस्थिति के हो भन्नेमा मात्र सीमित नभएर त्यसभन्दा अगाडि बढी परिवर्तन र क्रान्तिको माग जसबाट पूरा हुन्छ त्यस लक्ष्यतिर जान्छ (पराजुली, २०५३ : ३१०) ।

समाजमा व्याप्त हत्या, हिंसा, वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक आदि अनेक भेद र यी भेदले सर्वहारा वर्गमा परेको अस्थिरताका विरुद्ध कलम चलाउने साहित्यिक मान्यतालाई नै प्रगतिवाद मान्न सकिन्छ । यसले कला कलाका लागि नभएर कला जीवनका लागि हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दै शान्तिका निम्ति क्रान्ति र निर्माणका निम्ति सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने विचारलाई अघि सार्दछ ।

प्रगतिवादलाई देश-कालअनुसार विभिन्न नामले चिनाउने गरेको समेत पाइन्छ । यसलाई मार्क्सवादी साहित्य, समाजवादी यथार्थवाद, क्रान्तिकारी साहित्य, सर्वहारावादी साहित्यसमेत भनेको पाइन्छ । नेपाल र भारतका सन्दर्भमा भन्ने हो भने मार्क्सवादका मौलिक सिद्धान्तलाई आधार मानेर सृजना गरिने साहित्यलाई मार्क्सवादी साहित्य भनिन्छ र यसैको समानार्थी शब्दका रूपमा प्रगतिवादी साहित्यलाई लिइन्छ (अधिकारी, २०५६ : १) । प्रगतिवादले मार्क्सवादलाई नै आफ्नो दार्शनिक धरातल बनाएको र त्यस दर्शनअनुरूप मानव समाजको इतिहास वर्गसङ्घर्षयुक्त भएको तथा त्यस वर्गसङ्घर्षमा सर्वहारा वर्गको पक्ष लिने, शोषण-उत्पीडिन-दमन, अन्याय-अत्याचारका विरुद्ध विद्रोह र क्रान्तिको आह्वान गर्ने साहित्यलाई नै प्रगतिवादी संज्ञा दिइएको पाइन्छ (भण्डारी, २०५४ : १३)

माथिको चर्चाबाट कुनै पनि साहित्य सामाजिक सुधारतर्फ परिलक्षित हुनुपर्दछ । त्यसमा सामाजिकताको सर्वोपरि स्थान सुरक्षित रहनुपर्छ । अर्को अर्थमा बुझ्दा वस्तुगत सत्यका रूपमा रहेका आर्थिक विषमता, असमानता, अन्याय-अत्याचार, थिचोमिचो आदिलाई हटाई आर्थिक समानता, वर्गीय समानता, साझा अधिकार, न्याय, सदाचार आदिका पक्षमा विशेष चासो राख्ने साहित्यिक मान्यता प्रगतिवादी मान्यता हो । सामन्त पूँजीवादको विरोधी साहित्य तथा विचारधारा नै साँचो अर्थमा जनकल्याणकारी र प्रगतिवादी विचारधारा हो भन्न सकिन्छ । यही विचारधाराको मर्मअनुरूप साहित्य रचना गर्ने वा व्याख्या विश्लेषण गर्ने वाद नै प्रगतिवाद हो भन्ने कुरा निष्कर्षित हुन्छ ।

२. प्रगतिवादको दार्शनिक आधार

प्रगतिवादको दार्शनिक आधार मार्क्सवाद भएकाले यसलाई बुझ्न सर्वप्रथम मार्क्सवादी दर्शनलाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ । मार्क्सवाद भनेको जीवन र जगत्को अध्ययन गर्ने वैज्ञानिक पद्धति हो र यसअन्तर्गत संसारलाई चिन्न र विश्लेषण गर्न आवश्यक पर्ने समाजको अध्ययन गरिन्छ । जीवन र जगत्को अध्ययन गर्दा दर्शन, राजनीति र अर्थशास्त्रजस्ता समाजसँग सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण यी तीन पक्षबारे वैज्ञानिक धारणाको विकास गर्नु आवश्यक छ । यिनै तीन पक्षमा आजसम्म विकास भएका वैज्ञानिक धारणाहरूको योग नै मार्क्सवाद हो र यसले हामीलाई प्राकृतिक जगत् र समाजको विकास तथा सञ्चालनसम्बन्धी सामान्य नियमको ज्ञान गराउँछ (अर्याल, २०४७ : १) । मार्क्सवाद क्लासिकल जर्मन दर्शन, क्लासिकल वेलायती अर्थशास्त्र र फ्रान्सेली समाजवादको आधार लिएर कार्ल मार्क्सले प्रतिपादन गरेको दर्शन हो (अधिकारी, २०५६ : २) । मार्क्सवाद जीवन र जगत्को वैज्ञानिक रूपले व्याख्या विश्लेषण गर्न कटिबद्ध छ भने अर्कातिर यसले जीवन र जगत्का परम्परागत स्वरूपलाई बदलेर नयाँ रूप दिन पनि चाहन्छ । तसर्थ साम्यवादी लक्ष्य लिएको मार्क्सवाद सामाजिक, राजनीतिक सन्दर्भमा पूँजीवादी अराजकतालाई अन्त्य गरी नौलो संसारको रचना गर्न अग्रसर हुन्छ (गौतम, २०४९ : २९) । मार्क्सवादमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवाद गरी दुई दार्शनिक पक्षहरू देखिन्छन् । त्यसैले मार्क्सवादको दार्शनिक आधारलाई बुझ्न यी दुई पक्षका बारेमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

२.१ द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद

द्वन्द्ववादलाई अङ्ग्रेजीमा 'डायलेक्टिस' भनिन्छ । अङ्ग्रेजीको 'डायलेक्टिस' शब्द ग्रीसेली भाषाको 'डाइलेगो' बाट बनेको हो । जसको अर्थ खास गरी विरोधी पक्षहरूको तर्कमा भएका अन्तरविरोधहरूलाई खोजेर खण्डन गर्ने र तथ्य कुरा पत्ता लगाउने कलालाई 'डाइलेगो', 'द्वन्द्ववाद' शब्दले बुझाए तापनि प्रकृतिका घटनामा निरन्तर देखिने परिवर्तन र परिवर्तन हुनुभन्दा अगाडि प्रकृतिमा रहेका आन्तरिक विरोधी शक्तिहरूका विरोधी तत्त्वहरूको सङ्घर्षले गर्दा नै प्रकृतिमा परिवर्तन वा विकास हुने द्वन्द्वात्मक प्रक्रियालाई द्वन्द्ववादले बुझाउँछ (भण्डारी, २०५४ : १२) । वाद-विवादको अर्थ दिने 'डाइलेगो' शब्दका आधारबाट 'डाइलग' शब्द लिई हेगेलले द्वन्द्वदवादको व्याख्या गरे । उनका अनुसार वाद-प्रतिवाद र संवादका प्रक्रियाबाट द्वन्द्वात्मक पद्दतिले आफ्नो गतिशीलता प्रमाणित गर्छ । मार्क्सले हेगेलका यस पद्दतिलाई स्वीकार गरेर द्वन्द्वात्मकताबाट विमुख तर चेतनाको अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्ने अर्का जर्मन दार्शनिक फायरबाखको भौतिकवादी सिद्धान्तलाई पनि स्वीकार गरे । फायरबाखका भौतिकवादी सिद्धान्तमा हेगेलको द्वन्द्ववादी सिद्धान्तको पद्धति मिलाउँदा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी सिद्धान्त स्वरूप बन्यो (अधिकारी, २०५६ : २) । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनको प्रतिपादन कार्ल मार्क्सले र फ्रेडेरिक एङ्गेल्सले गरेका हुन्; जुन मार्क्सवादका नामले प्रसिद्ध छ । तर मार्क्स र एङ्गेल्सले दर्शनलाई आविष्कारको रूपमा प्रस्तुत गरेका होइनन् । विद्यमान शास्त्रीय चिन्तनहरूलाई संयोजन गरेर तिनलाई पूर्णता प्रदान गरेका हुन् । मार्क्सवादको महत्त्वपूर्ण विशेषता भनेको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका सिद्धान्तलाई प्रकृतिका घटनाक्रममा मात्र सीमित नराखी त्यसलाई मानव

समाजको व्याख्या गर्ने काममा प्रयोग गर्नुमा रहेको छ (रेग्मी, २०६४ : ५७) । हेगेलको द्वन्द्ववाद र फायरबाखको भौतिकवादमा रहेका आदर्शवादी नैतिक र धार्मिक अवधारणा हटाएर त्यसमा एउटा सुसङ्गत र वैज्ञानिक रूप दिई मार्क्स र एङ्गेल्सले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको स्थापना गरेका हुन् (बराल, २०४९ : ४) जुन मार्क्सवाद र यससँग सम्बन्धित कला-साहित्यको पनि आधारभूत दृष्टिकोण बन्न पुगेको छ (तिमल्सेना, २०६४ : १७) ।

द्वन्द्ववादले कुनै पनि घटनालाई अन्य घटनासँग सम्बन्धित बनाई गतिशील रूपमा हेर्दछ । यसले प्रयेक वस्तुलाई वरपरका धेरै वस्तुहरूसँगको अन्तरसम्बन्ध र अन्तरक्रियामा हेर्दछ । अध्यात्मवादले वस्तुलाई चेतनाको उपज मान्दछ तर द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले चेतनालाई वस्तुको एकप्रकारको गुणका रूपमा लिन्छ । यसले अध्यात्मवादले झैँ जगत्लाई मिथ्या र परम् तत्त्वलाई सत्य मान्दैन । यसले त वस्तुलाई नै अनादि, अनन्त र अविनाशी तत्त्वका रूपमा स्वीकार्छ । यसरी द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद अध्यात्मवादको ठीक विपरीत रहन्छ (गौतम, २०४९ : २९) । हेगेल र फायरबाखको द्वन्द्वात्मक तथा भौतिकवादसँग आफ्नो मान्यतालाई पृथक् पार्न मार्क्सले आफ्नो मान्यतालाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद भनी नामकरण गरे । उनका अनुसार द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले सम्पूर्ण बुर्जुवा विचारधारा र त्यसका दार्शनिक चिन्तनहरूको तिरस्कार गर्दछ (रोहिताश्व, सन् १९९१ : ५६) ।

द्वन्द्ववादले कुनै पनि घटनालाई स्वतन्त्र रूपले हेर्दैन । यसले यथार्थ जगत्को विकासको मूल कारण गतिशील वस्तुको द्वन्द्वात्मक अन्तरसम्बन्ध मान्दछ र यो द्वन्द्व नियमितरूपमा चलिरहने कुरालाई स्वीकार गर्छ (गौतम, २०४९ : ३०) । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणअनुसार द्वन्द्ववादले हरेक घटनालाई द्वन्द्वात्मक तरिकाले हेर्ने, अध्ययन गर्ने र बुझ्ने गर्दछ भने भौतिकवादले भौतिक पद्धतिद्वारा घटनाको व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ (बराल, २०४९ : ४) । द्वन्द्व र गतिशीलताकै कारण पदार्थमा परिवर्तन आइरहन्छ भन्ने द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको दृष्टि छ । यसले मूल रूपमा वाद, प्रतिवाद र संवादको पद्धतिलाई आधार बनाएको छ । पदार्थमा आइरहने परिवर्तनका क्रममा यो पद्धति लागू हुँदा दिक् र कालको पनि सम्बन्ध रहन्छ भन्ने मान्यता छ । पदार्थमा आउने परिवर्तनका क्रममा 'विरोधीहरूको समागम', 'गुणात्मक परिवर्तन' र 'निषेधको निषेध' भन्ने तीन पक्षहरू प्रमुख रूपमा आउँछन् भने यसका अतिरिक्त 'वैयक्तिक र सार्वत्रिक', 'अन्तर्वस्तु र आकृति', 'सार र व्यापार', 'कारण र कार्य', 'अनिवार्यता र आकस्मिकता' तथा 'सम्भावना र वास्तविकता' जस्ता पक्षहरूलाई द्वन्द्ववादले अघि सार्दछ (अधिकारी, २०५६ : ३) ।

द्वन्द्वात्मक भौतिकवादमा भौतिकवादीहरू चेतनाद्वारा मानवअस्तित्व निर्धारण हुने नभई सामाजिक भौतिक स्थितिद्वारा चेतना निर्माण हुने कुरा गर्दछन् भने अध्यात्मवादीहरू पहिला चेतनाको उत्पत्ति भएको र त्यही चेतनाबाट जगत्को सृष्टि भएको, चेतनाबाट नै यो ब्रह्माण्ड सञ्चालित छ भन्ने कुरा मान्दछन् । भौतिकवादीहरू ब्रह्माण्डलाई प्रमुख रूपमा लिन्छन् र अदृश्य चेतनाको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दैनन् । प्रकृतिमा हुने परिवर्तनलाई मात्र नहेरेर प्रकृति, समाज, चेतना, उत्पत्ति र सौन्दर्यसम्बन्धी सम्पूर्ण अवधारणालाई वस्तुगत एवम् वैज्ञानिक तरिकाले विचार विश्लेषण गर्ने कुरामा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले जोड दिन्छ ।

२.२ ऐतिहासिक भौतिकवाद

मार्क्सवादले आफ्नो सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्ने क्रममा द्वन्द्ववादमा मात्र सीमित नरही ऐतिहासिक भौतिकवादको पनि सहयोग लिएको देखिन्छ । स्टालिनका बमोजिम समाज र समाजका इतिहासले अध्ययन गर्ने द्वन्द्ववादी नियम नै ऐतिहासिक भौतिकवाद हो । मार्क्सका खोजका आधारमा विकसित गतिशीलता र सामाजिक परिवर्तनको सामान्य सिद्धान्त इतिहासको भौतिकवादी अवधारणा वा ऐतिहासिक भौतिकवाद हो भन्ने मारिस कर्न फोर्थको धारणा छ (अधिकारी, २०५६ : ४) । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादविना ऐतिहासिक भौतिकवादको कल्पना पनि हुन सक्दैन र ऐतिहासिक भौतिकवादविना द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको स्थिति पनि असम्भव हुन्छ । जब द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी पद्धतिअनुसार सामाजिक जीवनको व्याख्या गरिन्छ त्यसलाई नै ऐतिहासिक भौतिकवाद भनिन्छ (रोहिताश्व, सन् १९९१ : ७४) ।

हाम्रो समाजमा शोषक, शोषित, शासक, शासित, पूँजीपति, सर्वहारा आदि अनेकौँ वर्गहरू बीच कहिल्यै पनि मेलमिलमप हुनै सक्दैन । यिनै दुई वर्गबीच वर्गीय अन्तरविरोध चर्किँदै जादाँ वर्ग सङ्घर्ष सुरु हुन्छ । अन्ततः त्यस युद्धमा सर्वहारा निम्न वर्गको नै विजय हुन्छ । यही दृष्टिकोणलाई आत्मसात् गर्दै इतिहासको विश्लेषण गर्ने परिपाटीलाई नै ऐतिहासिक भौतिकवाद भनिन्छ । यो समाज विज्ञानको क्षेत्रमा मार्क्सवादको योगदान हो (अर्याल, २०४७ : ३२) । कुनै पनि समाजमा रहेको उत्पादन अवस्था, उत्पादन प्रणाली र उत्पादन शक्ति बीचको सम्बन्धले त्यो समाजको विकासमा प्रभाव पारेको हुन्छ । मानव जीवनको अस्तित्वका लागि आवश्यक साधनहरूको उत्पादन र वितरण प्रक्रियाले त्यहाँको सामाजिक व्यवस्थाको निर्माण गर्दछ (तिमल्सेना, २०६४ : २२) । ईश्वरको चाहनाविना केही पनि हुन सक्दैन र ईश्वरको चाहनामा नै नयाँ इतिहास जन्मन्छ भन्ने सामन्तवादको विपरीत ऐतिहासिक भौतिकवादले इतिहास विकासको आफ्नै निश्चित पद्धति वा प्रक्रिया हो भन्दछ । समाज परिवर्तन र अग्रगामी प्रक्रिया कुनै अदृश्य शक्ति वा परम् चेतनाले नभई उत्पादन सम्बन्ध र उत्पादन शक्तिबीच श्रम सङ्घर्ष चल्दै त्यसबाट वर्गसङ्घर्षको बाटो हुँदै समाज विकसित हुन्छ भन्ने धारणा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धान्त रहेको छ (बराल, २०४९ : १०) ।

ऐतिहासिक भौतिकवादले समाज र समाजको इतिहास एवम् जनता सम्बन्धित (१) किन उत्पादन पद्धति सामाजिक जीवनको भौतिक आधार हो ? (२) उत्पादनको आधारमा नै माथिल्लो बनोट किन आधारित छ ? (३) कसरी जनता नै सामाजिक विकासको निर्णायक शक्ति हो ? (४) इतिहासमा व्यक्तिको पनि भूमिका रहने कुरा किन सत्य ठहर्छ ? (५) समाजमा मानव-मानवबीचमा वर्गसङ्घर्ष किन चलिरहन्छ ? (६) केकस्ता कारणले राष्ट्रमा राष्ट्रिय मुक्ति आन्दोलनहरू देखापर्दछन् ? (७) राज्यको स्वरूप कस्तोकस्तो हुन्छ ? (८) सामाजिक क्रान्ति राज्यमा किन अनिवार्य हुन्छ ? (९) समाज विकासमा सामाजिक चेतनाको कस्तो भूमिका हुन्छ ? जस्ता प्रश्नहरूको उचित समाधान गर्ने काम गर्छ (अधिकारी, २०५६ : ४) ।

समाजमा रहेका दुई वर्गबीच निरन्तर सङ्घर्ष हुँदै जाँदा निम्न वर्गको विजय हुने प्रक्रियासँगै समाजमा परिवर्तन हुँदै आएको देखिन्छ । विभिन्न समयमा परिवर्तन हुँदै अहिलेसम्म आइपुग्दाको समाजलाई मार्क्स र एङ्गेल्सले ऐतिहासिक भौतिकवादी अवधारणाबाट हेर्दै आदिम साम्यवादी युग, दास युग, सामन्ती युग, पूँजीवादी युग र

साम्यवादी युग गरी पाँच चरणमा विभाजन गरेका छन् । यी समाजका पाँचवटा चरणहरू समाजमा रहेको वर्गसङ्घर्षकै कारण परिवर्तन हुँदै जान्छन् । समाजको विकाससँगै साहित्यमा पनि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा युगीन प्रभाव परिरहेको हुन्छ । समाज विकासको यही मान्यतामा रहेर साहित्यमा पनि त्यसै अनुरूपको व्याख्या विश्लेषण हुनुपर्छ भन्ने मान्यतामा प्रगतिवादले जोड दिन्छ । यही परिवर्तित युगीन समाजलाई नै आधार मानेर समाजको अध्ययन विश्लेषण गरिने पद्धति ऐतिहासिक भौतिकवाद हो । ऐतिहासिक भौतिकवाद मार्क्सवाद वा प्रगतिवादको सैद्धान्तिक आधार पनि हो । साहित्यमा समाजको प्रभाव प्रत्यक्ष रूपमा पर्ने हुनाले साहित्यका क्षेत्रमा पनि यो लागू हुन्छ ।

३. दर्शन र साहित्यको सम्बन्ध

दर्शन भन्नु नै मानिसको जीवन र जगत्प्रतिको दृष्टिकोण हो । यो संसारलाई हेर्ने र फेर्ने दृष्टिकोण हो । ज्ञान, सत्य र मूल्यहरूप्रतिको सर्वाङ्गीण दृष्टिकोण हो भने साहित्य विचारलाई कलाका माध्यमद्वारा प्रस्तुत गर्ने पद्धति हो । साहित्य जीवनजगत्को भोगाइलाई प्रस्तुत गर्ने सर्वाधिक सशक्त कला हो । अतः दर्शन जीवनको दृष्टिकोण र साहित्य जीवनको अभिव्यक्ति भएकाले यिनका बीचमा निकटको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । दर्शन वैचारिक जगत्को मूल स्रोत हो र कला साहित्य प्रभावकारी ढङ्गले विचारलाई प्रस्तुत गर्ने पद्धति हो । यसैले दर्शनसँग कलासाहित्यको सम्बन्ध गाँसिएर सौन्दर्यसार र वैचारिक गहिराई दुवैको संयोजन हुन्छ । कला होस् वा साहित्य सबै प्रकारका रचनामा सौन्दर्यशक्तिसँग वैचारिक सार हुनु आवश्यक छ (अधिकारी, २०५६ : ६) । पूर्वीय चिन्तनलाई विचार गर्दा सौन्दर्यलाई घोलेर साहित्यिक तवरबाट धर्म, अर्थ, काम र मोक्षजस्ता चार पुरुषार्थ तथा कीर्ति, व्यवहारकुशलता, लोकप्रियता आदिको प्राप्तिलाई वैचारिक लक्ष्य बनाएको देखिन्छ । यिनै विचारलाई समेटेर पूर्वमा अधिक साहित्य सृजना भएका छन् । दर्शन र साहित्यका बीचको सम्बन्ध पूर्वमा जस्तै पश्चिमा साहित्यमा पनि रहेको देखिन्छ । पश्चिमा साहित्यमा दर्शनलाई साहित्यसँग जोड्ने काम प्लेटोले गरे । उनले साहित्यलाई दर्शनसँग जोड्दै संसारलाई ईश्वरको प्रतिबिम्ब र ईश्वरलाई मात्र खास सत्य देख्ने तथा कला साहित्यलाई अनुकरणको पनि अनुकरण मानेका छन् । अतः प्लेटोको यही समयदेखि नै साहित्य र दर्शनलाई एक-आपसमा सम्बन्धित गरेको पाइन्छ । मार्क्सवादको उदयपछि भने कला र साहित्यलाई सामाजिक परिवेश, आर्थिक आधार, चिन्तन प्रणाली आदिबाट अलग गरेर हेर्न सकिँदैन भन्ने मान्यता स्थापित भयो (अधिकारी, २०५६ : ६) ।

पूर्व तथा पश्चिमका विभिन्न दार्शनिकहरूले आफ्ना दार्शनिक विचारलाई साहित्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने तथा साहित्यकारहरूले पनि आफ्ना साहित्यिक रचनामा कुनै न कुनै दर्शनलाई प्रयोग गर्ने गरेबाट दर्शन र साहित्यका बीच गहिरो सम्बन्ध रहन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । साहित्यले आफ्नो विषयवस्तु समाजबाटै लिने र त्यही समाजविकाससम्बन्धी विचार वा दर्शन मार्क्सवाद वा प्रगतिवादले उठाउने हुनाले यी दुईका बीच निकटको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । त्यस्तै दर्शनविनाको कलासाहित्य बुद्धिहीन र कलासौन्दर्यविनाको दर्शन रूपहीन व्यक्तिजस्तै हुने हुनाले पनि दर्शन र साहित्यका बीच गहिरो सम्बन्ध रहने कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

समाजवादी विचार होस् वा गैरसमाजवादी विचार होस् जुनसुकै विचार अँगाले पनि एउटा न एउटा दर्शनले कला साहित्यलाई आधार प्रदान गरिरहेको हुन्छ र त्यस आधारमा कला-साहित्यको निर्माण भएको हुन्छ ((अधिकारी, २०५६ : ८) । यसबाट दर्शन र साहित्यका बीच निकटको सम्बन्ध रहन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ ।

४. प्रगतिवादी कविता

साहित्यका अनेक विधाहरूमध्ये कविता सर्वप्राचीन विधा हो । परापूर्वकालदेखि नै मानिसले आफ्ना विचार र भावनालाई लोकगीत, लोकगाथा, लोकबालुन, लोकभजन आदिका माध्यमद्वारा प्रस्तुत गर्दथे । यिनै भावनात्मक अभिव्यक्ति नै कविता विधाका रूपमा चिनिन थाले । कविता व्यावहारिक र बौद्धिक प्रयोजनभन्दा भिन्न सौन्दर्यात्मक प्रयोजन प्रमुख भएको भाषाको भावप्रधान अभिव्यक्ति हो । समग्र साहित्यिक विधाअन्तर्गत कवितालाई चिनाउँदा यसलाई साहित्यको लयात्मक विशिष्टता बोकेको गद्यभन्दा भिन्न भेद नै कविता हो भन्न सकिन्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५३ : १५) । कविताका मुक्तक, फुटकर कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्यसम्मका विभिन्न रूप देखापर्छन् । यी सबै रूपलाई ध्यानमा राख्दा कविताका घटक वा तत्त्वअन्तर्गत शीर्षक, संरचना, लयविधान, भाषाशैली, कथनपद्धति, भावविधान, बिम्बविधान, अलङ्करण प्रविधि, व्यञ्जना र आयाम पर्न आउँछन् (त्रिपाठी र अन्य, २०५३ :१७) ।

मार्क्सवादी दर्शनलाई मुख्य आधार बनाएर रचना गरिने कविता प्रगतिवादी कविताको सीमामा पर्दछन् । प्रगतिवादी कवितामा सामाजिक विषय, यथार्थवादी दृष्टिकोण, द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तन प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । प्रगतिवादी कविताले समाजमा रहने निम्नवर्गको पक्षमा ओकालत गर्दछन् भने उच्च वर्गको विरुद्धमा आवाज उराल्दछन् । शोषित-पीडित वर्गको उत्थान र शोषक-पीडक वर्गप्रति घृणाभाव व्यक्त गर्ने मुख्य अभिप्राय प्रगतिवादी कविताको हुन्छ । प्रगतिवादी कवितामा कथ्य विषयका रूपमा आउने विचारलाई अन्तर्वस्तु र तिनलाई व्यक्त गर्ने शिल्पलाई रूप मानिन्छ । यी दुई अन्तर्वस्तु र रूपको सन्तुलित प्रयोगबाट नै प्रगतिवादी कविता अगाडि बढिरहेको हुन्छ । प्रगतिवादी कविताका अन्तर्वस्तुका रूपमा यथार्थवादी दृष्टिकोण, इतिहास चेतना र भविष्यप्रतिको आशा, वैचारिक प्रतिबद्धता, सामन्तवाद-पूँजीवाद विरोधी स्वर, मानवीय मूल्य र सौन्दर्यप्रति आस्था, वर्गसङ्घर्ष र वर्गीय प्रेममा विश्वास, धार्मिक अन्धता र ईश्वरीय सत्ताप्रति अविश्वास आदि रहेका हुन्छन् भने रूपपक्ष अन्तर्गत भाषा, लय-सङ्गीत-छन्दयोजना, बिम्ब, अलङ्कार र प्रतीक योजना आदि पर्दछन् । यिनीहरू नै प्रगतिवादी कविताका प्रमुख प्रवृत्तिका रूपमा देखा पर्दछन् । (तिमल्सेना, २०६४ : ४९-९६)

प्रगतिवादी कलासाहित्यको व्याख्या-विश्लेषण गर्दा प्रगतिवादी मान्यताको अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रगतिवादी समालोचनाका क्षेत्रमा केही मानकहरू स्थापित छन् । तिनै स्थापित मानकहरूलाई आधार बनाएर प्रगतिवादी रचनाहरूको विवेचन गर्नु राम्रो हुन्छ । प्रगतिवादी समालोचनाका क्षेत्रमा बनाइएका कलासाहित्यसम्बन्धी मान्यताहरू आर्थिक धरातल र कलासाहित्यको सम्बन्ध, आर्थिक आधार (बनोट) र माथिल्लो बनोटबीचको अन्तःप्रभाव, समाज व्यवस्था र कलासाहित्यको असमान स्थिति, कलासाहित्यको उत्पत्तिसम्बन्धी मान्यता, कलासाहित्यको स्रोत र कामसम्बन्धी मान्यता, कलासाहित्यको सौन्दर्यबोधसम्बन्धी मान्यता, कलासाहित्यको वर्गीय धारणाको मान्यता, कलाकार, साहित्यकारको स्वतन्त्रता र प्रतिबद्धतासम्बन्धी मान्यता, इतिहास निर्माणसम्बन्धी मान्यता, ऐतिहासिक मूल्याङ्कनसम्बन्धी मान्यता, राष्ट्रियता र अन्तराष्ट्रियतासम्बन्धी मान्यता, प्रगतिवादको यौन सम्बन्धसम्बन्धी मान्यता तथा कलामा रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजनसम्बन्धी मान्यता पर्दछन् । (अधिकारी, २०५६ : ९)

यहाँ साहित्य शृङ्खला, पोखराद्वारा प्रकाशित कवितासङ्ग्रहहरूलाई प्रगतिवादी दृष्टिकोणबाट व्याख्या

विश्लेषण गरिने हुनाले यस क्रममा प्रगतिवादी कलासाहित्य वा कवितासम्बन्धी प्रवृत्ति र मान्यताहरूलाई सङ्क्षेपमा चर्चा गर्नु समीचीन देखिन्छ ।

४.१ प्रगतिवादी कविताका प्रमुख प्रवृत्तिहरू

प्रगतिवादी कविताहरू मार्क्सवादी दर्शनलाई केन्द्रमा राखेर लेखिन्छन् । त्यसैले मार्क्सवादी लेखनका प्रवृत्तिहरू यसमा पनि स्वाभाविक रूपमा आउने गर्छन् । प्रगतिवादी कवितामा विचारलाई प्रमुख आधारका रूपमा ग्रहण गरिएको हुन्छ भने रूप वा कलापक्षलाई पनि सँगसँगै राखेर हेर्ने गरिन्छ । प्रगतिवादी कविहरूमा कुनै पनि कुरालाई निरपेक्ष रूपमा हेर्ने नभई सापेक्षमा हेर्ने प्रवृत्ति हुन्छ । यही सापेक्षतावादी चिन्तनका आधारमा उनीहरू हरेक प्रकारका सामाजिक घटना परिघटना तथा समाज र प्रवृत्तिको विकासलाई हेर्ने, विश्लेषण गर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने गर्दछन् । यिनै कुराहरूका आधारमा हरेक प्रगतिवादी कविताका मूल प्रवृत्तिहरू निर्धारण गरिएका हुन्छन् (तिमल्सेना, २०६४ : ४८) ।

क) यथार्थवादी दृष्टिकोण

प्रगतिवादी कवि या चिन्तकहरूले मार्क्सवादले अपनाएको वस्तुवादी भौतिकवादी विश्वदृष्टिकोणलाई स्वीकार गरी कविता रचना गर्ने हुँदा तिनका रचनामा यथार्थवादी दृष्टिकोण देखिन्छ । समयको परिवर्तन र समाजको संरचनासँगै कला साहित्य पनि परिवर्तित हुने हुँदा प्रगतिवादी साहित्यमा समाजको वास्तविकतालाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको हुन्छ । यथार्थवाद पनि सामाजिक यथार्थवाद, आलोचनात्मक यथार्थवाद र समाजवादी यथार्थवाद गरी तीन किसिमबाट प्रकटित भएको देखिन्छ । समाज जस्तो छ त्यसको प्रतिरूप त्यस्तै रूपमा प्रस्तुत गरिने यथार्थवाद सामाजिक यथार्थवाद हो भने समाजमा रहेका विकृति, विसङ्गति र कुरूपताप्रति आलोचनात्मक प्रस्तुति दिने यथार्थवाद आलोचनात्मक यथार्थवाद हो । यसले विद्यमान समाजका कुरूपताप्रति आलोचना गर्दछ तर पनि यसमा भविष्यप्रतिको योजना नहुनु, पूँजीवादी समाजमा रहेको विकृतिको विकल्पको खोजी नहुनु, विश्वलाई हेर्ने वैज्ञानिक दृष्टि नहुनु, कलात्मक सृजना-विधि नहुनु, नयाँ संसारका नवीन यथार्थलाई स्वीकार्न नसक्नु, वर्तमानलाई मात्र समेट्नु परन्तु इतिहास र भविष्यलाई जोड्न नसक्नु आदि कमजोरीहरू नै आलोचनात्मक यथार्थवादका सीमाहरू हुन् । आलोचनात्मक यथार्थवादका यिनै दुर्बलताहरू तोडेर नै समाजवादी यथार्थवाद या प्रगतिवादको विकास भएको हो (तिमल्सेना, २०६४ : ५८) ।

समाजवादी यथार्थवाद त्यस्तो कला हो जसले साहित्यका माध्यमबाट जीवन र जीवन यापनका लागि सङ्घर्ष गर्ने शोषित पीडित जनताका भावनाहरूको यथार्थ प्रतिबिम्बनका साथ समाज परिवर्तन गर्ने विचारलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ (तिमल्सेना, २०६४ : ५८) । समाजवादी यथार्थवादी रचनामा यथार्थले सर्वोपरि महत्त्व राख्दछ । विद्यमान समाजले सामना गर्नु परिरहेका नयाँ मूल समस्याहरूको उत्तर दिनुपर्ने हुनाले समाजवादी यथार्थवादले प्रत्यक्ष यथार्थ र घटना प्रवाहको वर्णनमा वा विचारको स्थापनामा सीमित नरही यथार्थको विस्तृतीकरण गर्न सक्नुपर्दछ । बाहिरी रूपमा देखिने प्रत्यक्ष यथार्थलाई अन्तरभेदन गरेर त्यसभित्रका प्रवृत्तिहरूले सङ्केत गरेका सम्भाव्य यथार्थ र सामाजिक शक्तिको लक्ष्यअनुरूप यथार्थको

चित्रण नै यथार्थको विस्तृतीकरण हो । क्रान्तिकारी विकासमा यथार्थको प्रतिबिम्बन भन्नु यही हो । यसनिम्ति कलाकारले यथार्थमा अतीत, वर्तमान र भविष्यका तीन गुणहरूलाई समावेश गर्न सक्नु पर्दछ र भविष्यको दृष्टिबिन्दुबाट वर्तमानलाई निर्देशित गर्नुपर्दछ भनी समाजवादी यथार्थवादकै आकृतिग्रहणको झिसमिसेमा गोर्कीद्वारा व्यक्त विचार स्मरणीय छ (चापागाईं, २०५१ : ८१) । समाजवादी यथार्थवादमा वर्तमानको यथार्थलाई मात्र प्रस्तुत नगरेर अतीत र भविष्यलाई पनि हेरिन्छ । यो समाजको सरल वर्णन र फोटोकपीभन्दा भिन्न समाजका हरेक समस्याको कार्य र कारणको खोजी गर्दै नयाँ एवम् विकसित समाजको निर्माणमा लागेका, पूँजीवादको विरोधमा लागेका श्रमजीवी वर्गको उज्ज्वल भविष्यको खोजी कार्यमा लागेको हुन्छ । अतः प्रगतिवादी कवितामा यथार्थवादी दृष्टिकोण प्रमुख प्रवृत्तिका रूपमा रहेको हुन्छ ।

ख) इतिहासचेतना र भविष्यप्रतिको आशा

यथार्थको क्रान्तिकारी विकासका सम्बन्धमा सङ्कुचित र सतही रूपमा व्याख्या गर्ने गरिएको पनि देखिन्छ तर मार्क्स र एङ्गेल्सले आफूभन्दा अगाडिका कला, संस्कृति र काव्यकृतिहरूको गहन अध्ययन गरेर तिनमा रहेका तत्त्वहरूको विश्लेषण गरेर त्यसका माध्यमबाट समाज विकासको ऐतिहासिक विश्लेषण गरेका थिए । यथार्थको क्रान्तिकारी विकाससँग सम्बन्धित अर्को पक्षलाई इतिहास दृष्टि या ऐतिहासिक आशावाद पनि भन्ने गरिन्छ । जीवन र इतिहासलाई निरन्तर गतिशील मान्दै बाह्य रूपमा दृष्टिगोचर हुने गतिको ठोस रूप र पक्षको चित्रणसहित गतिको प्राकृतिक परिणामहरूको चित्रण समाजवादी यथार्थवादले गर्दछ । यस्तो चित्रणले भावी विजयको विश्वासमा पुऱ्याउँछ र यस्तो आशावाद कलाकारका आत्मगत दृष्टिकोण र भावनामा आधारित नभएर सामाजिक विकासको वस्तुगत प्रक्रियाको अनुभूतिमा आधारित हुन्छ (चापागाईं, २०५१ : ८२) ।

ऐतिहासिक भौतिकवादले समाज विकासको प्रक्रियालाई आदिम साम्यवादी युग, दास युग, सामन्ती युग, पूँजीवादी युग र साम्यवादी युग गरी पाँच चरणमा विभाजन गरेको छ । यसैलाई आधार मानेर समाजवादका गर्भबाट पूँजीवादको विकास र पूँजीवादको गर्भबाट समाजवादको विकास भएजस्तै काव्यकलामा पनि पुरानोको आधार लिएर नै नयाँको विकास हुने गर्दछ । प्रगतिवादी कविहरूले अतीतको यथार्थका साथै अन्य मान्यताका साहित्यिक कृतिका प्रगतिशील पक्षहरूलाई आफूमा समाहित गर्नुपर्दछ र यसैमा आधारित रहेर आशालाग्दो भविष्य सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । अर्थात् अतीतबाट प्राप्त अनुभवहरूलाई वर्तमानका यथार्थ आलोकमा प्रकाश पार्दै आशालाग्दो भविष्यको रूपरेखा तयार पार्नका साथै उत्साहजनक या आशालाग्दो भविष्यको सुनिश्चित आलोकबाट वर्तमानलाई निर्देशन पनि गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताको अनुशरण गर्ने पद्धति पनि प्रगतिवादी कविता सिर्जनाको आधार हो (तिमल्सेना, २०६४ : ६५) । बिगतको पाठ सिकेर वर्तमान समाज परिवर्तित भयो । त्यसै अनुरूप भविष्यमा पनि समाज त्यही रूपमा रूपान्तरण हुन्छ भन्ने आशा प्रगतिवादी स्रष्टाका रचनामा हुनुपर्दछ । अतीतबाट पाठ सिकेर वर्तमानमा भविष्यको मार्ग निर्माण गर्ने काम प्रगतिवादी स्रष्टाहरूले अपनाउने एउटा प्रवृत्ति हो ।

ग) वैचारिक प्रतिबद्धता

प्रगतिवादी स्रष्टाहरू आफ्नो विचारमा प्रतिबद्ध हुन्छन् । प्रगतिवादी स्रष्टाहरूको वैचारिक प्रतिबद्धता पनि अर्को महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति हो । यसै सन्दर्भमा मार्क्स र एङ्गेल्सले यथार्थवादीहरूका रचनामा प्रगतिशील विश्वदृष्टिकोण हुनुपर्ने र तत्कालीन समाजका सामाजिक समस्याहरूलाई प्रगतिशील विचारधाराद्वारा प्रतिबिम्बित गर्नैपर्ने तर्क अगाडि सार्दै साहित्यमा विचारधारात्मक र राजनीतिक प्रतिबद्धता हुनुपर्ने कुरा औँल्याएका छन् (तिमल्सेना, २०६४ : ५६) । सङ्घर्षशील र शोषित वर्ग सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक दासता या उत्पीडनबाट मुक्तिका निम्ति सङ्घर्ष गरिरहेका हुन्छन् र त्यस्तो किसिमको मुक्तिदायी आन्दोलनमा क्रान्तिकारी शक्तिप्रति प्रतिबद्ध रहेर लेखकहरूले सामन्ती र पूँजीवादी समाजका पतनशील मूल्यका विरुद्ध अभिव्यक्ति दिनैपर्छ भन्ने मान्यता नै प्रगतिवादीहरूको प्रतिबद्धतासम्बन्धी मान्यता हो ।

घ) सामन्तवाद पूँजीवाद विरोधी स्वर

प्रगतिवादीहरू आफ्ना रचनामा सामन्तवाद र पूँजीवादी समाजका उत्पीडन, विकृति र विसङ्गतिको तीव्र विरोध गर्दछन् र सामाजिक मुक्तिका लागि सङ्घर्षशील जनतालाई सामन्त र पूँजीपतिवर्गका विरुद्ध उठ्न आह्वान गर्दछन् । सामन्तवादी युगमा आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि स्वर्ग र नरकको कल्पना गर्दै पुराणहरूको रचना गरियो । राजालाई ईश्वरको अवतारका रूपमा मान्न थालियो । राजा महाराजाहरूले आफ्नो अस्तित्वरक्षाका लागि गुरु पुरोहित तथा अन्य विशिष्ट व्यक्तिहरूलाई जग्गा तथा इनाम बाँड्ने काम गरेकाले सोझा सिधा जनताहरू सधैँ अन्यायमा परे । सामन्तवादको विरोध गर्दै पूँजीवादी युगको प्रारम्भ भए पनि यस युगमा समेत समाजका मुठीभरका व्यक्तिमा पूँजी नियन्त्रित भयो । जसका कारण सर्वहारा मजदुर वर्ग सधैँ उपेक्षित बन्न पुगे । यसै सन्दर्भमा उदाएको प्रगतिवादले यी दुबैको खुलेर विरोध गर्न थाल्यो । त्यसैले सामन्तवादी, पूँजीवादी एवम् साम्राज्यवादी शक्तिका विरुद्ध सामाजिक न्याय र समानताका लागि लड्ने क्रान्तिकारी शक्तिहरूका पक्षमा कवि लेखकहरूले आबद्धता जनाउन पर्ने हुन्छ । सामन्तवादी, पूँजीवादी एवम् साम्राज्यवादी शक्ति या मूल्य र संस्कृतिका विरुद्ध घृणा जगाउनु तथा सामाजिक न्याय स्थापनाका निमित्त सङ्घर्षरत जनताप्रति प्रतिबद्धता जनाउनु भनेको प्रगतिवादी कविताका प्रमुख प्रवृत्तिहरूमध्येको एक प्रवृत्ति नै हो (तिमल्सेना, २०६४ : ७२) ।

ङ) मानवीय मूल्य र सौन्दर्यप्रति आस्था

प्रगतिवादी साहित्यले मानवीय मूल्य र सौन्दर्यप्रति आस्था राख्दछ । मानवको अस्तित्व भनेकै क्रियाशील मानिसका जीवनपद्धतिसँग जोडिने गतिविधिहरू नै हुन् । विद्यमान समाजका क्रियाशील मानिसहरूलाई नै मार्क्सवादी दर्शन केन्द्रविन्दु बनाएर अध्यात्मवादी दर्शनले अगाडि सारेका काल्पनिक अवधारणा र अमानवीय व्यवहारका विरुद्ध न्याय एवम् मानवीय मूल्य अगाडि सारेका थिए (सम्पा. घनश्याम; २०६२ : ५१) । प्रगतिवादीहरू आफू बाँचेको समाजका यथार्थबाट टाढिएर अमानवीय या अतिमानवीय तत्त्वको चित्रण गर्नुलाई मानवता विरोधी चिन्तन मान्दछन् भन्ने प्रेमचन्दको धारणा रहेको देखिन्छ भने प्रगतिवादलाई मानवतावादको संस्करण मान्दै प्रगतिवादीहरू आर्थिक विपन्नता या हरेक प्रकारका शोषण, सामाजिक कुप्रथा एवम् बन्धनबद्धताले सताइएका मानिसहरूका पीडा, वेदना एवम् मुक्तिप्रतिको चाहनालाई नै आफ्ना

कविताको अन्तर्वस्तुका रूपमा ग्रहण गरी कलात्मक रूपमा अभिव्यञ्जना गर्दछन् (प्रधान, २०४० : ८) ।

च) धार्मिक अन्धता र ईश्वरीय सत्ताप्रति अविश्वास

मानिसमा ईश्वरीय शक्तिप्रतिको विश्वास र धार्मिक मूल्यमान्यता जन्मजात रूपमा नभई सामाजिक संरचना र समाजको विकासानुसार हुन्छ । सामाजिक परिवर्तनसँगै यी कुरामा पनि निरन्तर परिवर्तन हुन्छ । धर्म या ईश्वरसम्बन्धी धारणा समाजको विकास प्रक्रियामा देखा परेका मानवीय चिन्तनका रूपहरू हुन् । यी स्थिर तत्त्व नभएर सामाजिक रूपान्तरणसँगै परिवर्तन हुन्छ भन्ने कुरामा मार्क्सवादीहरू विश्वास गर्दछन् (तिमल्सेना, २०६४ : ८६) । धर्म ईश्वर या परलोकवादी चिन्तनले मानिसलाई यथार्थभन्दा परको रहस्यमय वातावरणमा पुऱ्याउने र आशा उत्साहबाट विचलित गराई निराशा, कुण्ठा र अतिशय वेदनानुभूतिको अवस्थामा पुऱ्याउने भएकाले प्रगतिवादी कविहरू यस्ता देव-देवतावादी, परलोक-स्वर्गलोकवादी चिन्तनको विरोध गर्दछन् । प्रगतिवादी कविहरूले द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादका नियमका आधारमा धार्मिक मूल्यमान्यता र ईश्वरको उत्पत्ति तथा शक्तिसम्बन्धी तथ्यहरूको विश्लेषण गर्दछन् । उनीहरूले आफ्ना रचनामा मानिस र प्रकृतिको उत्पत्तिमा ईश्वरको भूमिका र धार्मिक मूल्यमान्यताको विरोध गर्दछन् । यसर्थ धार्मिक अन्धता र ईश्वरीय सत्ताप्रतिको अविश्वास प्रगतिवादी कविताको प्रवृत्ति हो ।

छ) वर्गसङ्घर्ष र वर्गीय प्रेममा विश्वास

वर्गीय समाजमा कोही पनि स्वतन्त्र हुँदैनन् । सबै मानिसहरू सामाजिक आर्थिक संरचनामा प्रभावित हुन्छन् । त्यसैले वर्गीय रूपमा रहने साहित्यकारहरूमा पनि वर्गीय दृष्टिकोण नै आउने गर्दछ । समाजमा रहेका विभिन्न वर्ग जस्तै शासक र शासित वर्ग, शोषक र शोषित वर्ग, पूँजीपति र सर्वहारा वर्ग आदि वर्गका बीचमा निरन्तर वर्गसङ्घर्ष चलिरहन्छ र त्यो सङ्घर्ष अन्तिम अवस्थामा पुगेपछि त्यसले क्रान्तिको रूप लिन्छ अनि पुरानोलाई नयाँले विस्थापित गरी आफ्नो रूप देखाउँछ । यस्तो वर्गसङ्घर्षको मूल कारण उत्पादक शक्तिहरूले उत्पादन साधनलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्नु हो । यस्तो अवस्थामा श्रमजीवी मजदुरहरू चूप लागेर बस्न सक्दैनन् र उनीहरूले आफ्नो वर्गका श्रमजीवीहरूलाई सङ्गठित पार्दछन् अनि पीडकहरूमाथि जाइलाग्छन् । यस्तो वर्गसङ्घर्षमा समाजका कोही पनि सदस्य तटस्थ रहन सक्दैनन्; ढिलोचाँडो उनीहरू आ-आफ्नो वर्गसँग सम्बद्ध भइहाल्छन् । यसपछि वर्ग-वर्गका बीचमा वर्गीय सङ्घर्ष छेडिन्छ । यस सङ्घर्षमा प्रगतिवादी साहित्यकारहरूले उत्पीडित, दलित, श्रमजीवी सर्वहाराको पक्ष लिनुपर्छ भन्ने मान्यता प्रगतिवादीहरू राख्दछन् ।

वर्गसङ्घर्ष चर्किनका लागि उच्च र निम्न दुई वर्गका बीचमा वर्गीय घृणाको आवश्यकता पर्दछ । उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई घृणा र स्ववर्गलाई प्रेम गर्दछन् भने निम्न वर्गले उच्च वर्गलाई घृणा र स्ववर्गलाई प्रेम गर्दछन् । यो नै वर्गीय प्रेम हो । यस्तो वर्गीय प्रेममा प्रगतिवादी साहित्यकारहरू पुँजीपति-सामन्त जस्ता शोषक वर्गप्रति घृणा जगाउँदै सङ्घर्षशील निमुखा वर्गलाई प्रेम गर्न पुग्छन् । प्रेम शब्द युगौंदेखि चर्चामा रहे पनि स्वच्छन्दतावादीहरू व्यक्ति-व्यक्तिमा प्रेम देख्छन् भने प्रगतिवादीहरू वर्ग-वर्गका बीचमा प्रेम हुनेमा विश्वास राख्दछन् । रूपाकृतिले जतिसुकै राम्रो भए पनि शोषक वर्ग र शोषित वर्गका बीचमा कहिल्यै प्रेम हुँदैन । यदि ती दुई वर्गका पात्र बीच परस्पर प्रेम भएमा त्यो

प्रगतिवादी विचारधारा अनुरूपको प्रेम होइन भन्ने मान्यता प्रगतिवादीहरूको छ । प्रगतिवादीहरू स्वत्व अपहरणको प्रेम रुचाउँदैनन्; उनीहरू त मुक्तिका लागि लडिरहेकाहरूलाई प्रेम गर्छन्; उनीहरूप्रति विश्वास गर्छन् र क्रान्तिलाई सफलताको शिखरमा पुऱ्याउँछन् । यसरी प्रगतिवादी कविताको अर्को प्रमुख प्रवृत्ति भनेको वर्गीय समाजमा निरन्तर वर्गसङ्घर्ष हुन्छ भन्दै यसलाई प्रस्तुत गर्नु र यो वर्गसङ्घर्षमा स्ववर्गप्रति प्रेमभाव व्यक्त गर्नु पनि पर्दछ ।

ज) रूपगत प्रवृत्तिहरू (भाषा, लय, छन्द, बिम्ब, अलङ्कार, प्रतीक र संरचना)

कवितामा भावनाको अभिव्यक्ति गरिने ढाँचा, तरिका वा शैलीका सन्दर्भमा सँगसँगै आउने प्रविधिगत प्रक्रियालाई शैलीशिल्प भनिन्छ । प्रगतिवादी कविहरू कविता विधामा प्रयोग हुँदै आएको यही शैलीशिल्पलाई रूप भनेर चिनाउने गर्दछन् । प्रगतिवादीहरू आफ्ना रचनामा भौतिकवादी दर्शन, सामाजिक यथार्थता, वर्गीय द्वन्द्व, सङ्घर्षशील जनताको मुक्ति र उज्ज्वल भविष्यलाई देखाउन चाहन्छन् । यसकारण उनीहरू आफ्ना रचनामा अन्तर्वस्तुमा विशेष जोड दिन्छन् र पनि अन्तर्वस्तुसँगै आउने रूपलाई बेवास्ता भने गर्दैनन् ।

मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रले अन्तर्वस्तु र रूपलाई एउटै सङ्घटनाका अभिभाज्य पक्ष मान्दछ । यी दुईलाई छुट्याउन सकिँदैन र यी दुईमध्ये अन्तर्वस्तुलाई प्राथमिक मानिन्छ । यदि अन्तर्वस्तुलाई मात्र महत्त्व दिई रूपलाई वास्ता गरिँदैन भने त्यस किसिमका कलाकृतिहरू कोरा नारा, भाषण वा घोषणापत्र मात्र बन्न पुग्दछन् । हुन त कुनै सिकारु वा नवोदित लेखकहरू रूपलाई वास्ता नगरी अन्तर्वस्तुको पछाडि दौडन सक्छन् तर सिद्धान्ततः प्रगतिवादले अन्तर्वस्तु तथा रूपको सुन्दर तालमेल चाहन्छ (बराल, २०४९ : ५६) । प्रगतिवादीहरूको काव्यात्मक शैलीशिल्प बुझ्न उनीहरूले बारम्बार जोड दिँदै आएको अन्तर्वस्तु र रूपबीच हुनुपर्ने अन्तर्सम्बन्धसम्बन्धी दृष्टिकोणहरू बुझ्नु आवश्यक छ उनीहरूले कविताको भाषा, संरचना, लय, बिम्ब, अलङ्कार, तथा प्रतीकलाई रूपगत पक्षअन्तर्गत राख्दछन् (तिमल्सेना, २०६४ : ९४) । अतः यिनै पक्षहरूका बारेमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

विचार अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो । अभिव्यक्तिका विविध रूपहरूमध्ये साहित्यिक अभिव्यक्तिमा विशिष्ट किसिमको भाषाको प्रयोग हुन्छ । त्यसमा पनि कवितामा प्रयुक्त हुने भाषा लाक्षणिक, व्यङ्ग्यात्मक, बहुअर्थक आलङ्कारिक जस्ता गुणहरूले गर्दा कवितालाई साहित्यका अन्य विधाबाट अलग राखिएको पाइन्छ । प्रगतिवादी कविताको भाषाचाहिँ जनताका व्यावहारिक जीवनसँग मेल खाने जनताको रुचिअनुसारको सहज, सरल र बोधगम्य र सम्प्रेषणीय हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । तर पनि भाषा सरल, सुबोध, सहज हुनुपर्दछ भन्दैमा कोराजस्तो भाषा पनि प्रगतिवादीहरू मन पराउँदैनन् । प्रगतिवादी कविताको भाषा त कलाले सिँगारिएको सरल, सुबोध, सम्प्रेषणीय र जनताले सहज रूपमा बुझ्न सक्ने हुनुपर्छ । प्रगतिवादीहरू परम्परित रूपमा चल्दै आएका भाषा, लय, छन्द आदिमा निरन्तर नवीन प्रयोग गर्ने रुचिका भए पनि तिनको प्रयोगलाई अस्वभाविक मान्दैनन् । प्रगतिवादी कवितामा जनपक्षीय विचार सशक्त रूपमा उठ्नुपर्दछ, भाषा कलात्मक, सुमधुर र जनजीवनमा भिजेको हुनुपर्दछ (तिमल्सेना, २०६४ : १०५) ।

प्रगतिवादी कविताको रूपगत प्रवृत्तिमा बिम्बालङ्कार एउटा पक्षका रूपमा देखा पर्दछ । कलामा बिम्बद्वारा यथार्थको पुनरुत्पादन गर्नु मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रको एउटा आधारभूत मान्यता हो (ढकाल, २०६९ : ११२ भृकुटी

अङ्क १५) । बिम्बलाई विभिन्न क्षेत्रमा विभिन्न तरिकाले प्रयोग गरिए पनि साहित्यका सन्दर्भमा भने बिम्ब भनेको वस्तुजगत् वा यथार्थ वस्तुको शब्दचित्रका रूपमा लिइन्छ । यसले बौद्धिकता र भावनात्मकताको संश्लेषण गर्ने काम गर्दछ । कवितामा अप्रस्तुत वा अप्रत्यक्ष सौन्दर्यको पनि आवश्यकता हुने हुनाले बिम्बालङ्कारको आवश्यकता पर्दछ । प्रगतिवादीहरू बिम्बनिर्माण गर्ने कार्य यथार्थ, आलोचनात्मक र बौद्धिक प्रकृतिको हुनुपर्छ भन्ने मान्यताअनुसार साधारण व्यावहारिक जीवनबाट नै बिम्ब निर्माण गर्दछन् । प्रगतिवादी कविहरू बिम्बालङ्कार योजनालाई सकारात्मक रूपमा लिन्छन् तर उनीहरू रीतिवादी, शास्त्रीयतावादी एवम् स्वच्छन्दतावादीहरूका भन्दा भिन्न प्रकारले यसको प्रयोग गर्छन् । प्रगतिवादीहरू मार्क्सवादी जीवनदर्शनकै आधारमा वर्गीकृत संवेदना निर्माण गर्न चाहन्छन् । उनीहरू मूलतः कवितामा यथार्थ, वस्तुवादी र आलोचनात्मक दृष्टिकोणसहित प्रस्तुत हुन्छन् र मार्क्सवादी जीवनदर्शन वा विश्वदृष्टिकोणलाई कलात्मकता प्रदान गर्न चाहन्छन् । यसै अर्थमा नै उनीहरू बिम्बालङ्कारको प्रयोग गर्न चाहन्छन् तर बिम्बालङ्कारको रूढिवादी पद्धतिप्रति उनीहरूको असहमति भने छँदैछ (तिमल्सेना, २०६४ : ११४) ।

कुनै वस्तु वा चीजलाई वा कुनै प्रस्तुत विषयले अप्रस्तुत विषयलाई सङ्केत गर्ने तत्त्वलाई प्रतीक भनिन्छ । प्रतीक कुनै खास वस्तु नभएर त्यसलाई बुझाउन आउने अवधारणात्मक शब्द हो । यसले कुनै ठाउँ, वस्तु, घटना, अवस्था आदिको सङ्केत गर्दछ । कुनै वस्तुको भावनात्मकता अथवा प्रतिनिधित्व रूपमा व्यवहारमा प्रयोग गरिने अर्को कुनै वस्तु नै प्रतीक हो । प्रतीकलाई सामाजिक भाव परम्परासँग जोडेर हेरिन्छ र पनि सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिवर्तनसँग प्रतीक प्रयोगमा पनि परिवर्तन आउन सक्छ । साहित्यिक सन्दर्भमा प्रतीकलाई मानवमनको गहिराइबाट उत्पन्न हुने आत्म अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्ने सक्षम रूप मानिन्छ । यसरी मानवजीवनका कला, धर्म, ज्ञान, विज्ञान, समाज, राजनीति, दर्शन, काव्य आदिमा प्रतीकको प्रयोग हुन्छ । मानव जीवनका यावत् पक्षहरूसँग जोडिएर आउने साङ्केतिक रूपहरू नै प्रतीक हुन् । प्रगतिवादीहरू आफ्ना कवितामा विचारलाई अप्रत्यक्ष रूपमा वा छिपाएर प्रस्तुत गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछन् जसका कारण उनीहरूलाई प्रतीक प्रयोग अनिवार्य हुन आउँछ । प्रतीक प्रयोग अनिवार्य भए पनि प्रगतिवादीहरू पाठकलाई बुझ्न कठिन हुने प्रतीक प्रयोग नगरी समाजका कुण्ठा, विषमता, शोषण आदि विविध पक्षमा विद्रोह जगाउने र परिवर्तनका लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण पार्न सक्ने प्रतीकको प्रयोग गर्दछन् ।

कविताको संरचनाका पक्षमा प्रगतिवादीहरूको खास त्यस्तो वैचारिक मतभेद देखिँदैन बरु प्रगतिवादीहरू भाषा, बिम्बालङ्कार, प्रतीक, लय, छन्द आदि विषयका पक्षमा भने अन्य लेखकहरूसँग केही फरक विचार राखेको देखिन्छ । उनीहरूले परिष्कारवादी लेखनविरुद्ध देखिएको स्वच्छन्दतावादी लेखन परम्पराले स्थापना गरेका प्रगीतात्मक संरचनालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । प्रगीत कविको भाव वा विचारलाई सशक्त ढङ्गले अभिव्यक्ति दिने छोटो कविता हो । आत्मपरकता, सहजता, सुमधुरता, स्वाभाविकता, एकपक्षीय आवेग, साङ्गीतिक भाषा आदि प्रगीतमा पाइने विशेषता हुन् । आयामिक संरचनाका दृष्टिकोणले कविताका लघु, मध्यम र बृहत् गरी तीन भेदलाई स्वीकार गर्दै आएको पाइन्छ । प्रगतिवादी कविता संरचनाका हिसाबले खण्डकाव्य र महाकाव्य रूपसम्मका देखिए पनि प्रगतिवादीहरू धेरै मात्रामा प्रगीतात्मक आयामका कवितालाई रुचाउँछन् । तथापि प्रगतिवादी कवितामा छोटा आयाम भएका कविताहरू बढी प्रयोगमा आएका भए पनि संरचनागत हिसाबले खण्डकाव्य र महाकाव्यका रूपमा समेत पुग्ने गर्दछ ।

सारमा प्रगतिवादी कवितामा अन्तर्वस्तु र रूपगत प्रवृत्तिहरू देखिन्छन् । यथार्थवादी दृष्टिकोण, इतिहास चेतना र भविष्यप्रतिको आशा, वैचारिक प्रतिबद्धता, सामन्तवाद र पूँजीवाद विरोधी स्वर, मानवीय मूल्य र सौन्दर्यप्रति आस्था, वर्गसङ्घर्ष र वर्गीय प्रेममा विश्वास, धार्मिक अन्धता र ईश्वरीय सत्ताप्रति अविश्वासजस्ता प्रवृत्ति अन्तर्वस्तुगत प्रवृत्ति अन्तर्गत पर्दछन् भने भाषा, लय, छन्द, बिम्बालङ्कार, प्रतीक, र संरचनाजस्ता प्रवृत्तिहरू रूपगत प्रवृत्तिहरू हुन् । यिनै विशेषताहरूलाई आधार बनाएर प्रगतिवादी कविताको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

४.२ प्रगतिवादी कला–साहित्यसम्बन्धी मान्यताहरू

प्रगतिवादी कला साहित्य मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणका आडमा लेखिएको रचना मानिन्छ । त्यसैले प्रगतिवादी कलासाहित्यको विवेचन गर्दा पनि मार्क्सवादी मान्यताहरूको समीपमा रहेर गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रगतिवादी कलासाहित्यको विवेचन गर्दा आत्मगत रूपमा नभएर वस्तुगत रूपमा गरिनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । तसर्थ प्रगतिवादी कलासाहित्यसम्बन्धी गरिने समालोचनाका केही मान्यताहरूलाई चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

क) आर्थिक धरातल र कलासाहित्यको सम्बन्ध

प्रगतिवादीहरूले आर्थिक धरातल र कला साहित्यका बीचमा निकटको सम्बन्ध रहन्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् । उनीहरू सामाजिक आधार आर्थिक धरातलमा निर्मित हुने र त्यही सामाजिक धरातलबाट कलासाहित्यले आफ्नो विषयवस्तु लिने मान्दछन् । साहित्य वा कला विचारधाराको एउटा रूप भएको विचारधारा मूलतः समाजका आर्थिक भौतिक जीवनबाट उत्पन्न भई त्यसैमा आधारित हुने गरेको, आर्थिक भौतिक धरातलमा परिवर्तन हुनासाथ विचारका रूप (कला, साहित्य आदि) मा धेरथोर मात्रामा परिवर्तन आउने वास्तविकता रहेको र उत्पादनका आर्थिक परिस्थिति एवम् मनुष्यका सङ्घर्षमा सचेत रहने विचारधाराका रूपहरूका बीच भेद गर्न सकिने हुन्छ (अधिकारी, २०५६ : १०) ।

ख) आर्थिक आधार र माथिल्लो बनोटबीच आपसी प्रभाव

कलासाहित्यसँग आर्थिक धरातलको गहिरो सम्बन्ध रहेको हुन्छ । एउटै आर्थिक धरातल भएका फरक देशहरूमा कलासाहित्यले फरक-फरक उचाइ प्राप्त गर्ने हुनाले त्यसमा आर्थिक आधारको परिवर्तनसँगै माथिल्लो बनोटमा पनि परिवर्तन स्वतः आउने गर्छ । आर्थिक आधार प्रमुख भए पनि आर्थिक व्यवस्थालाई सामाजिक बनोट, कलासाहित्य, धर्म, राजनीति आदिले कतिपय मात्रामा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् (अधिकारी, २०५६ : १०) ।

ग) समाजव्यवस्थामा कलासाहित्यको असमान स्थिति

समाजव्यवस्थाअनुसार कलासाहित्यको सृजना हुन्छ । समाजव्यवस्थामा उन्नत स्तरको कलासाहित्य र निम्न समाजव्यवस्थामा निम्न स्तरको कलासाहित्यको सृजना हुनु हो तर समाजव्यवस्था र कलासाहित्यका रचनामा यसरी तालमेल मिलेको यथार्थ सर्वत्र देख्न सकिँदैन । यिनीहरूका बीचमा तालमेल मिल्थ्यो भने सामन्ती समाजव्यवस्थाभन्दा पूँजीवादी समाजव्यवस्था उन्नत भएकाले सामन्ती समाजव्यवस्थाको भन्दा पूँजीवादी समाजव्यवस्थाको कलासाहित्य

उन्नत स्तरको हुनु पर्ने हो तर व्यवहारमा हेर्दा यसको विपरीत दशा देखिन्छ र पूँजीवादी समाजव्यवस्थाको भन्दा सामन्ती समाजव्यवस्थाको कलासाहित्य नै उन्नत स्तरको ठहर्छ (अधिकारी, २०५६ : १०) ।

घ) कलासाहित्यको उद्देश्य र आवश्यकता

कलासाहित्यको रचना कुनै उद्देश्य वा प्रयोजन राखेर गरिन्छ । पूर्वीय साहित्य जगत्मा चतुर्वर्गफलप्राप्ति, कलानिपूर्णता, कीर्ति, लोकको प्रीति, अर्थलाभ, व्यवहार ज्ञान, अमङ्गलको नाश, तत्काल आनन्द प्राप्ति र कान्तासम्मित उपदेश कलासाहित्यका उद्देश्य मानिएका छन् । युरोपेली साहित्यमा पनि आनन्द, नैतिकता, अभिव्यञ्जना, नीति, धर्म, शिक्षा, सदाचारजस्ता कुराहरू साहित्यका उद्देश्य मानिएका छन् (अधिकारी, २०५६ : १२) । कलासाहित्यको उद्देश्यका बारेमा पूर्व तथा पश्चिममा विशेष जोड दिइए पनि यो समाजवादी कलासाहित्यका रूपमा विकसित हुँदै जाँदा उद्देश्यमा पनि व्यापकता आएको देखिन्छ । सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक यथास्थितिलाई बदलेर गतिशीलतातिर अग्रसर गराउँदै पूर्ण मानवको खोजी गर्नु प्रगतिवादी कलासाहित्यको उद्देश्य रहेको छ । यसरी कुनै उद्देश्य राखेर समाजलाई गतिशीलता प्रदान गर्ने भएकाले कला साहित्यको आवश्यकता देखिन्छ । कला साहित्य उद्देश्यपूर्ण हुनुपर्छ र समाजवादी व्यवस्था निर्माणका निम्ति यसको आवश्यकता पर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्छ ।

ङ) कलासाहित्यको उत्पत्ति

पूर्वमा कलासाहित्यको उत्पत्ति दैवी प्रेरणाबाट भएको मानिन्छ । पश्चिमी जगत्मा पनि डायनोसिसस् र वैकसलाई खुशी बनाउनका लागि नाचगान गर्ने परम्पराबाट नाटकको प्रारम्भ भएको जानकारी पाइन्छ । पूर्व वा पश्चिमका यी दुबै परम्परा दैवी प्रेरणाबाट प्रभावित छन् तापनि पश्चिमी परम्पराले कलासाहित्यको उत्पत्ति भएको मान्ने पश्चिमी मान्यता बढी यथार्थको नजिक देखिन्छ तापनि श्रमका माध्यमले कलासाहित्यको उत्पत्ति भएको नमान्ने हुँदा पश्चिमी मान्यता पनि दैवी प्रेरणाको मान्यताजस्तै हुन गएको छ (अधिकारी, २०५६ : १४) । प्रगतिवादले कलासाहित्यको उत्पत्ति पूर्वीय तथा पश्चिमी मान्यताका विपरीत श्रमका माध्यमले भएको हो भन्ने मान्यता स्थापना गरेको हो । तसर्थ प्रगतिवादले श्रमका माध्यमबाट कलासाहित्यको उत्पत्ति हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ ।

च) कलासाहित्यको स्रोत र काम

कला साहित्यको स्रोतका सम्बन्धमा माओले जीवन र श्रमलाई मान्दछन् भने गोर्कीले जनगण र जनगणले निर्माण गरेको भाषा यसको स्रोत भएको यथार्थलाई अघि सारेका छन् । कला साहित्यका कामका सम्बन्धमा पनि प्रगतिवादले खास छुट्टै मान्यतालाई अघि सार्दै आएको पाइन्छ । लेनिन र माओजस्ता नेताहरूले यसलाई वर्गीय लडाइँ लड्ने हतियारका रूपमा लिएको देखिन्छ (अधिकारी, २०५६ : १६) । यसर्थ प्रगतिवादी दृष्टिमा कलासाहित्यको मुख्य कार्य जनतालाई सचेत पार्दै सामाजिक यथार्थलाई चिनाउने र सामाजिक परिवर्तन गर्ने काममा जनतालाई सहयोगी भूमिका खेल्नु देखिन्छ । प्रगतिवादले कलासाहित्यको स्रोत जनजीवन, जनभाषा र श्रम र यसको काम सामाजिक परिवर्तन हो भन्ने मान्यता राख्दछ ।

छ) कलासाहित्यको सौन्दर्यबोध

कला साहित्य अल्पसङ्ख्यक विशिष्ट वर्गको पेवा हो भन्ने धारणाका विपरीत व्यापक जनसामान्यका सौन्दर्यशास्त्रीय मूल्यलाई नै केन्द्र बनाउँदा जनवादी धाराका कलाकार तथा सिद्धान्तकारहरूले आफ्ना कलासाहित्य चिन्तनलाई केन्द्र बनाएको देखिन्छ । सैन्दर्यबोधको चेतना बहुसङ्ख्यक सर्वसाधारण पाठक, दर्शक, श्रोता र स्रष्टाहरूमा पनि जाग्न सक्छ र जगाउन सक्नुपर्छ भन्ने मान्यता प्रगतिवादमा कायम छ (अधिकारी, २०५६ : १७) । सौन्दर्यबोध व्यक्ति विशेषमा फरक हुन सक्ने भए पनि जनताको स्तर उन्नत नभई कलासाहित्यको स्तर उन्नत हुन सक्दैन । फरक कुरालाई फरक व्यक्तिले सुन्दर देख्न सक्ने भए पनि प्रगतिवादमा त्यसलाई सुन्दर मानिन्छ जुन बहुसङ्ख्यक श्रमजीवी सर्वहारालाई सुन्दर लाग्दछ । वैयक्तिक र सामाजिक चेतनाको परिष्कारले कलासाहित्यको सौन्दर्यबोध सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

ज) कलासाहित्यको वर्गीय धारणा

समाज वर्गीय हुने भएकाले र कला साहित्यले आफ्नो विषयवस्तु समाजबाटै लिने हुँदा कला साहित्यमा वर्गीय धारणा अभिव्यक्त भएको हुन्छ । प्रगतिवादी लेखकस्रष्टाहरू समाजमा विद्यमान वर्गीय विभेद रहँदासम्म कलासाहित्यमा पनि वर्गीय धारणा रहिरहन्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् । प्रगतिवादीहरू कलासाहित्यमा वर्गीय धारणाको अन्त्य हुन साम्यवादी समाजको स्थापना हुनुपर्ने धारणा राख्दछन् । तसर्थ प्रगतिवादमा कलासाहित्य वर्गीय हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ ।

झ) कलासाहित्यको स्वतन्त्रता र प्रतिबद्धता

कलाकार वा साहित्यकारहरूले आफ्ना विचार स्वतन्त्रतापूर्वक अभिव्यक्त गर्न पाउनुपर्छ । उनीहरू सर्वहारा वर्गको विचार अभिव्यक्तिको अभिन्न अङ्ग बन्नुपर्छ भन्ने मान्यता प्रगतिवादीहरू राख्दछन् । सबै प्रगतिवादी लेखक कलाकारहरू जनता र देशप्रति उत्तरदायी बन्नुपर्छ । उनीहरूले देश र जनताप्रति उत्तरदायी बन्दै स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना विचार अभिव्यक्त गर्न पाउनुपर्छ । यही मान्यतालाई प्रगतिवादी साहित्यमा कला साहित्यको स्वतन्त्रता र प्रतिबद्धतासम्बन्धी मान्यताअन्तर्गत राखिन्छ ।

ञ) इतिहास निर्माण

विविध समयमा घटेका महत्त्पूर्ण घटना-परिघटनाले कुनै न कुनै छाप छाडेको हुन्छ र समयको क्रमसँगै इतिहासको निर्माण हुन्छ । यस सम्बन्धमा मार्क्सले मानवले आफै बनाउने भए पनि उसको इच्छाबमोजिम बन्न नसक्ने यथार्थलाई पनि व्यक्त गरेका छन् (अधिकारी, २०५६ : २१) । खास गरी इतिहास निर्माण गर्नमा समाज र व्यक्तिको उत्तिकै महत्त्पूर्ण भूमिका रहन्छ । समाज भन्नु नै व्यक्ति-व्यक्तिको समष्टी रूप भएको हुँदा इतिहास निर्माणमा समाज वा व्यक्तिको भूमिका रहन्छ भन्ने मान्यता प्रगतिवादीहरूले राख्दछन् । कलासाहित्यका माध्यमबाट इतिहास निर्माण गर्न कृति र कृतिको रचना गर्ने स्रष्टा दुबैको भूमिका महत्त्पूर्ण रहेको हुन्छ । यही मान्यता नै प्रगतिवादीहरूको इतिहास निर्माणसम्बन्धी मान्यताका रूपमा रहेको

छ ।

ट) ऐतिहासिक मूल्याङ्कन

मार्क्सवादी दृष्टिकोणमा इतिहास निर्माणमा व्यक्तिको महत्त्पूर्ण भूमिका रहन्छ । इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा राम्रा ठहरेका सबैका विशेष कार्यहरूले विशेष प्रभाव पार्न सफल हुन्छन् । तिनै महान् व्यक्तिहरूको कार्यहरूको प्रशंसा र उच्च मूल्याङ्कन मार्क्सवादले गर्दछ । योग्य काम र योग्य प्रतिभाको योग्य मूल्याङ्कन गर्नु प्रगतिवादी मान्यता हो (अधिकारी, २०५६ : २३) ।

ठ) राष्ट्रियता र अन्तर्राष्ट्रियता

मार्क्सवादी वा प्रगतिवादीहरू भनेका श्रमजीवी मजदुरहरू हुन् । मार्क्सवादका संस्थापकहरू मार्क्स र एङ्गेल्सले कम्युनिष्ट पार्टीको घोषणापत्रमा 'मजदुरहरूको कुनै देश छैन' (अधिकारी, २०५६ : २३) भनेका छन् । यसो भन्नुको अर्थ मार्क्सवादीहरू अराष्ट्रवादी हुन्छन् भन्ने बुझिए पनि आधुनिक परिवेशमा मार्क्सवाद भनेको आफ्ना देशको राजनीतिक, सामाजिक, भौगोलिक, आर्थिक परिस्थितिहरू र जातीय परम्परा, साहित्य, संस्कृति र सभ्यताको ख्याल राखेर अध्ययन गर्ने देश एवम् जनताका स्थितिमा सुधार गर्न सर्वप्रथम राष्ट्रवादी र त्यसपछि अन्तर्राष्ट्रवादी सिद्धान्त हो (अधिकारी, २०५६ : २३) भन्ने मान्यता राष्ट्रियता र अन्तर्राष्ट्रियतासम्बन्धी मान्यता हो ।

ड) प्रगतिवादको यौनसम्बन्ध

यौन मानवीय आवश्यकता भए पनि समाजमा यसलाई फरक ढङ्गले हेरिन्छ । समाजमा कोही यौनलाई सजिलै स्वीकार गर्छन् भने कोही यसलाई सङ्कुचित तरिकाले हेरी नकार्ने गर्दछन् । कम्युनिष्टहरू आइमाईलाई साझा सम्पत्ति बनाउन चाहन्छन् भन्ने दोष पूँजीपतिहरूले लगाउँछन् भन्ने कुरो मार्क्स र एङ्गेल्सले व्यक्त गरेका थिए । पूँजीवादीहरूले नैतिकताको आपत्ति देखाई दोष लगाए पनि प्रगतिवादी वा मार्क्सवादीहरू उनीहरूभन्दा नैतिकताविहीन बनेका घटना देखिँदैनन् । यस आधारबाट हेर्दा मार्क्सवादीहरू यौनसम्बन्धमा छाडा र नैतिकताविहीन हुँदैनन् भन्ने तथ्य अवगत हुन्छ (अधिकारी, २०५६ : २४) । सृष्टिको सनातनदेखि चल्दै आएको यौन सम्बन्धको प्रक्रियालाई कसैले रोकौँ भनेर रोक्न सकिने होइन । त्यसलाई समाजमुखी बनाएर समाजको उपयोगी अङ्ग साबित गर्दै एकनिष्ठ दाम्पत्यका रूपमा विकसित गराउने उद्देश्य प्रगतिवादको हुन्छ (गोरला, २०४७ : ६) । यौनसम्बन्धलाई सङ्कुचित रूपमा हेरी नकार्नु वा यसलाई व्यावसायिक रूपमा स्वीकार गरी छाडा हुनु मार्क्सवादी मान्यता होइन ।

ढ) रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजन

रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजन कला साहित्यका सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ । रूपवादी र वस्तुवादीहरूले रूपलाई र अन्तर्वस्तुलाई प्राथमिक विषय बनाई अनेकौँ व्याख्या विश्लेषण गरेको पाइन्छ । मार्क्सवादीहरूका सन्दर्भमा रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजनसम्बन्धी विचार गर्दा अन्तर्वस्तु प्रमुख कुरा रहे पनि रूपतत्त्वको बेवास्ता गर्नु हुँदैन भन्ने मूल मान्यता प्रगतिवादमा पाइन्छ (अधिकारी, २०५६ : २५) । प्रगतिवादीहरू कलासाहित्य उच्च अन्तर्वस्तुलाई

उच्च रूपको प्रयोग गरी रचना गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछन् । यिनीहरू रूप र अन्तर्वस्तु दुबैको संयोजनबाट मात्र उच्च स्तरको कलासाहित्यको निर्माण हुने ठान्दछन् ।

५. निष्कर्ष

प्रगतिवाद मार्क्सवादी विचारधारामा आधारित छ। मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणका दुई मुख्य दार्शनिक आधार द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवाद हुन् । प्रगतिवादका दार्शनिक आधार पनि द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवाद मानिन्छन् । प्रकृतिका घटनाहरूमा निरन्तर परिवर्तन आइरहने र त्यो परिवर्तनका अगावै विरोधी पक्षका बीचमा सङ्घर्ष हुने जुन प्रक्रिया छ त्यसलाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद भनिन्छ । परिवर्तनका निम्ति समाज विकासको इतिहासलाई विश्लेषण गर्ने भौतिकवादी विचारलाई ऐतिहासिक भौतिकवाद भनिन्छ ।

कलासाहित्यका क्षेत्रमा मार्क्सवादी दर्शनलाई मुख्य आधार बनाएर सृजना गरिएका कला साहित्यलाई प्रगतिवादी कला साहित्यका रूपमा लिइन्छ। साहित्यमा देखा परेको प्रगतिवाद मार्क्सवादकै रूप मानिन्छ। मार्क्सवादी दर्शनको परिधिमा रही रचना गरिएका कविताहरू नै प्रगतिवादी कविताहरू हुन् । प्रगतिवादी कवितालाई व्याख्या, विश्लेषण र समालोचना गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न खालका प्रवृत्ति र यसका आफ्नै मूल्य मान्यताहरू रहेका छन् जसलाई प्रगतिवादी कविताका प्रवृत्ति र प्रगतिवादी कविताका मान्यताका रूपमा लिइन्छ । प्रगतिवादी कविताका मुख्य प्रवृत्तिहरूमा यथार्थवादी दृष्टिकोण, इतिहास चेतना र भविष्यप्रतिको आशा, वैचारिक प्रतिबद्धता र सामन्तवाद-पूँजीवाद विरोधी स्वर, मानवीय मूल्य र सौन्दर्यप्रति आस्था, वर्गसङ्घर्ष र वर्गीय प्रेममा विश्वास, धार्मिक अन्धता र ईश्वरीय सत्ताप्रति अविश्वास पर्दछन् । यी प्रवृत्तिहरू प्रगतिवादी कविताका अन्तर्वस्तुगत प्रवृत्तिहरू हुन् भने छन्द, अलङ्कार, भाषा, बिम्ब, प्रतीक, संरचना आदि रूपगत प्रवृत्ति हुन् ।

आर्थिक धरातल र कला साहित्यको सम्बन्ध, आर्थिक आधार र माथिल्लो बनोट बीच आपसी प्रभाव, समाज व्यवस्थामा कला साहित्यको असमान स्थिति, कला साहित्यको उद्देश्य र आवश्यकता, साहित्यको स्रोत र काम, कला साहित्यको सौन्दर्यबोध, कला साहित्यको वर्गीय धारणा, कला साहित्यको स्वतन्त्रता र प्रतिबद्धता, इतिहास निर्माण र मूल्याङ्कन, राष्ट्रियता र अन्तर्राष्ट्रियता, यौनसम्बन्ध, रूप तथा अन्तर्वस्तु आदि सम्बन्धी मान्यताहरू प्रगतिवादी कलासाहित्यको खास समालोचनाका लागि स्थापित मान्यताहरू हुन् । यिनै मान्यतामा रहेर प्रगतिवादी कविताको व्याख्या, विश्लेषण र समालोचना गर्ने गरिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ

अधिकारी, कृष्णराज, (२०६९) सुरुङ खन्दै छन् मुसाहरू, पोखरा : साहित्य शृङ्खला ।
अधिकारी, रविलाल, (२०५६) प्रगतिवादी नेपाली समालोचना, पोखरा : लेकाली प्रकाशन ।
अधिकारी, रविलाल (२०६६) फेरि बनारस जाँदा र अन्य नियात्राहरू , पोखरा : साहित्य शृङ्खला ।
खनाल, कुलप्रसाद (२०६४) दृष्टिका आयाम, पोखरा : साहित्य शृङ्खला ।
गोरला, (२०४७) प्रगतिवादी साहित्यमा यौनसम्बन्ध र सांस्कृतिक चिन्तन, पोखरा : सम्झना अधिकारी
गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६) समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।

चापागाईं, निनु (२०५१) यथार्थवादी रचना दृष्टि र विवेचना, काठमाडौं : दिल वरदान र अन्य ।
ढकाल, घनश्याम (२०५४) मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रको विवेचना, पोखरा : विजय ढकाल ।
तिमल्सेना, पशुपतिनाथ (२०६४) प्रगतिवादी कविता मान्यता र प्रवृत्ति, पोखरा : ओजन बुक्स एन्ड स्टेसनरी ।
त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.) (२०६०) नेपाली कविता भाग- ४, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।
शर्मा, मोहनराज (२०५५) समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

वर्तमान विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति

– तारानाथ भण्डारी

सार

प्रस्तुत आलेख वर्तमान विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति भन्ने शीर्षकमा शाब्दिक तथ्याङ्कको प्रयोग गरी गुणात्मक एवम् व्याख्यात्मक ढाँचामा आधारित छ। कुनै निश्चित अङ्क नदिई सम्बन्धित विषयमा विद्यार्थीले प्राप्त गरेको उपलब्धिलाई निश्चित मानकका आधारमा अङ्कन गर्ने वा स्तर छुट्याउने प्रक्रियालाई अक्षराङ्कन प्रणाली भनिन्छ। यस लेखले विद्यालय तहमा उत्तीर्ण गर्नका लागि न्यूनतम ३२ अङ्क प्राप्त गर्नपर्ने र सो अङ्क प्राप्त गर्न नसकेमा विद्यार्थी असफल हुने, जसको कारण न्यून शैक्षिक उपलब्धि हासिल हुने, विद्यार्थीहरुमा नैरास्यता हुने, मानसिक विचलन भई आत्महत्याको प्रयास गर्ने, नेपाल सरकार तथा सरोकारवाला लगानीकर्तामा समेत नकारात्मक प्रभाव परेका कारण यसैको विकल्पमा विद्यालय तहमा अक्षराङ्कन पद्धतिको थालनी गर्ने कार्य मिति २०७१/०८/२४ को राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषद्को निर्णयअनुसार प्राविधिक धार शुरु भएका ९९ वटा विद्यालयबाट थालनी भई विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यान्वियन कार्यविधि २०७२ अनुसार यो पद्धति सम्पूर्ण विद्यालय तहमा सञ्चालनमा आइरहेको छ। विभिन्न अनुसन्धानका सार लेख, प्रतिवेदन, अन्तर्वार्ताजस्ता विधिको प्रयोग गर्दै अध्ययन गरिएको छ। यस अक्षराङ्कन पद्धतिले शैक्षिक क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्दै शैक्षिक गुणस्तर प्रवर्धन गर्ने, सिकाइ सक्षमतालाई यथारुपमा प्रमाणीकरण गर्ने उद्देश्यहरु राखिएको छ। सिकाइ उपलब्धिको अंकन गर्दा देखिने अंकगत स्तरहरुलाई ८ देखि ब (०.८ देखि ४.०) सम्म ९ वटा औसत ग्रेड प्वाइन्टमा विभाजित गरिएको छ। तर फितलो पढाइ, सरोकारवालाहरु जिम्मेवार नबन्नु, फितलो परीक्षा प्रणाली तथा जवाफदेहिता पन्छाउने प्रवृत्तिका कारण र नेपाल सरकारले क्भ्भ परीक्षामा म् र ८ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरुलाई कक्षा ११ मा शिक्षा मूल विषय लिएर पढ्न पाउने गरिएको व्यवस्थाले शिक्षाको र शिक्षकको स्तर कस्तो बनाउन खोजिएको हो ? यो छलफलको विषय बन्नु पर्दछ। आज अक्षराङ्कन पद्धतिबाट उत्पादित विद्यार्थीहरुको उच्च शिक्षामा देखिएको न्यून उपलब्धिस्तरप्रति योजनाकार, शिक्षाविद्, शिक्षक, अभिभावक तथा सरोकारवाला पक्ष पूर्ण जिम्मेवार हुनु आवश्यक छ। अधुरो योजना, अध्ययन, र साधन स्रोत विना विद्यालय तहमा सञ्चालित अक्षराङ्कन पद्धतिलाई प्रभावकारी रुपमा प्रयोगमा ल्याउन समेत धेरै भन्दा धेरै चुनौतीहरु वा समस्याहरु रहेका छन्।

मूख्य शब्दः अक्षराङ्कन पद्धति, मानक, पाठ्यक्रम, लब्धाङ्क पत्र, सिकाइ सक्षमता, स्तरीकृत अङ्क, सरोकारवाला।

१. पृष्ठभूमि

कुनै निश्चित अङ्क नदिई सम्बन्धित विषयहरूमा विद्यार्थीले प्राप्त गरेको उपलब्धिलाई निश्चित मानकका आधारमा ९भततभचο मा अङ्कन गर्ने वा स्तर छुटाउने प्रक्रियालाई लेटर ग्रेडिङ्ग प्रणाली भनिन्छ। पूर्वनिर्धारित मानकका आधारमा विद्यार्थीहरूको तह वा श्रेणी छुट्याउने प्रक्रिया ग्रेडिङ्ग हो। यस्तो ग्रेडिङ्ग कुनै लेटरबाट गरिन्छ

ISSN: 2392-4519 (Print)

भने त्यसलाई लेटर ग्रेडिङ्ग भनिन्छ। यसमा अङ्क वा प्रतिशतलाई भन्दा स्तरलाई आधारमानी निश्चित मानकका आधारमा ग्रेडिङ्ग गरिन्छ। लेटर ग्रेडिङ्ग प्रणालीको सर्वप्रथम प्रयोग गर्ने काम मनोविज्ञानका प्रोफेसर :बचप ध म्याक ले ब्तजभलक क्तबतभ ग्लष्खभचकष्तथ ब्दिकब मा गरेका थिए। यस प्रणालीको प्रयोग सर्वप्रथम थ्बभि ग्लष्खभचकष्तथ ले सन् १७८५ मा गरेको भेटिन्छ। पछि गएर ध्र्षीष्कि ँबचष्कज ले यसलाई विकसित गरी सन् १९७२ मा बेलायतको क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटीले व्यवस्थित गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी विद्यालय तहमा सर्वप्रथम सन् १८६०/६१ को शैक्षिक सत्रबाट ीबचक एबर्गा भ्कदवयचल ले अमेरिकाको ब्गनगकतबलब विद्यालयबाट सुरुवात गरेको पाइन्छ।

नेपालमा पनि लेटर ग्रेडिङ्ग पद्धति (अक्षर मापक) प्रणालीको प्रयोग गरिनु पर्ने सिफारिस उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५, एस.एल.सी. अध्ययन प्रतिवेदन २००५ लगायत विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन परिषद्को मिति २०७१/८/२४ को निर्णयानुसार एस.एल.सी. मा समावेश हुने परीक्षार्थीहरूको लब्धाङ्क पत्रमा अनुत्तीर्ण शब्दको प्रयोग नहुने व्यवस्था गरिएअनुसार वि.सं. २०७१ को एस्.एल्.सी. परीक्षामा प्राविधिक धार सञ्चालन भएका ९९ सामुदायिक विद्यालयहरूमा यो प्रणाली लागू गरिएको थियो। त्यसैगरी विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यान्वयन कार्यविधि २०७२, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषद्बाट मिति २०७२/८/२३ मा स्वीकृत गरिएकोमा सो कार्यविधिको पहिले संशोधन २०७२/१२/६ र दोस्रो संशोधन २०७३/१२/२७ मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार २०७२ सालको एस्.एल्.सी. परीक्षादेखि लेटर ग्रेडिङ्ग प्रणाली अवलम्बन गर्ने निर्णयअनुसार कार्यान्वयन आयो। त्यसैगरी पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषदद्वारा २०७३/१२/२७ को निर्णयबाट अक्षराङ्कन पद्धति कार्यन्वयन सम्बन्धी निर्देशिकाको दोस्रो संशोधन गरी कक्षा ८ देखि १२ सम्म शैक्षिक सत्र २०७४ देखि अक्षराङ्कन पद्धति कार्यन्वयन गर्ने निर्णयअनुसार वि.सं. २०७४ सालमा सञ्चालित कक्षा ११ र १२ को नतिजा अक्षराङ्कन अनुसार प्रकाशन गरिएको छ।

२. अक्षराङ्कन् पद्धतिको प्रयोगको उद्देश्य

नेपाल सरकारले करिब आठ दशकपछि अक्षराङ्कन श्रेणी (लेटर ग्रेडिङ्ग) को आधारमा एस्.एल्.सी. को मूल्याङ्कन गर्न' कुनै नौलो अभ्यास होइन। विगतमा विद्यालय शिक्षमा प्राप्ताङ्क १ देखि ३१ सम्म अनुत्तीर्ण, ३२ देखि ४५ तृतीय, ४६ देखि ५९ द्वितीय, ६० देखि ७९ प्रथम र ८० देखि १०० सम्म विशिष्ट श्रेणीमा वर्गीकरण गरिएको थियो। यसरी १ देखि ३२ प्राप्ताङ्कलाई एउटै वर्गमा राखिनु न्यायोचित देखिँदैन। यसरी विभाजित श्रेणीको औचित्य पुष्टि गर्ने विस्तृत व्याख्या पनि थिएन। अक्षराङ्कन पद्धतिले यस्ता विसङ्गतिलाई सम्बोधन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। नेपालमा वि.सं. १९९० सालदेखि विद्यार्थीको उपलब्धि अङ्कमा निर्धारण हुँदै आएको छ। फलामे ढोकाको समेत रुपमा मानिने एस्.एल्.सी. परीक्षामा मौका परीक्षाको समेत व्यवस्था गर्दा मुस्किलले ५० प्रतिशतको हाराहारीमा विद्यार्थीहरू विभिन्न श्रेणीमा उत्तीर्ण भएको देखिन्छ। वि.सं. १९९८ मा सबभन्दा बढी ७७.७८ प्रतिशत र वि.सं. २०३८ मा सबभन्दा घटी १६.६८% उत्तीर्ण भएको देखिन्छ। एस्.एल्.सी. नतिजा प्रकाशन भएपछिका केही दिन न्यून नतिजाको बारेमा एक-अर्कामा दोष थुपार्ने र आफू भने पानी माथिको ओभानो बन्ने कसरत हुँदै आएको

छ। यस्तो बेला सरोकारवाला पक्षबीच आरोप प्रत्यारोप लगाउने तर कसैले जिम्मेवारी नलिने संस्कारको अभ्यास लामोसमयदेखि चल्दै आएको हो। एस्.एल्.सी.लाई सुधार गर्ने बखतमा विभिन्न नीति तथा रणनीति अवलम्बन गरिँदै आएको पाइन्छ। पहिला कक्षा ९ र १० को पाठ्यक्रमबाट प्रश्न सोधिन्थ्यो भने अहिले कक्षा १० को पाठ् यक्रमबाट मात्र प्रश्न लिने व्यवस्था छ। टेष्ट परीक्षाको प्रावधानलाई कानुनी रुपमा खारेज गरियो। प्रश्नपत्रलाई विकेन्द्रित गरेर विकास क्षेत्रअनुसार फरक फरक गरियो। त्यस्तै अधिकांश विषयमा प्रयोगात्मक अङ्कको व्यवस्थाबाट प्राप्ताङ्क प्रतिशत उच्च बनाउने प्रयास पनि भयो तर पनि अपेक्षित उपलब्धी हासिल गर्न नसक्दा बालुवामा पानी खनाएजस्तो भयो भने अनुत्तीर्ण विद्यार्थीहरू मानसिक विचलन हुने, आत्महत्या जस्ता विकृति बढ्दो रुपमा देखिन थाल्यो। फलस्वरुप सबै कुरामा न्यूनीकरण गर्न अक्षराङ्कन पद्धति प्रयोग अगाडि सारियो। विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यान्वयन कार्यविधि २०७२ अनुसार पद्धति कार्यन्वयन गर्न'को निम्न उद्देश्य रहेका छन् :

- विद्यार्थीको सिकाइ सक्षमतालाई यथारुपमा प्रमाणीकरण गर्ने।
- सिकाई उपलब्धीको अङ्कन गर्दा देखिने अङ्क गत स्तरहरूलाई ९ वटा अक्षर गत स्तरमा सूचित गर्ने।
- शैक्षिक क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्दै शैक्षिक गुणस्तर प्रवर्धन गर्ने।

३. अक्षराङ्कन पद्धतिको महत्त्व वा फाइदा

सामान्य रुपमा भन्नुपर्दा अक्षराङ्कन पद्धति भनेको विद्यार्थीको सिकाइ मूल्याङ्कनपछि नतिजा प्रदान गर्ने अर्को शैली मात्र हो यसले विद्यार्थीका रुचि र असक्षमताका विषयमा अध्ययन वा पेसा व्यवसाय रोज्ने अवसर बढाउँछ। हाल उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदद्वारा विद्यार्थी भर्ना सम्बन्धमा गरिएका नीतिगत निर्णयहरू विद्यार्थी भर्नाका अनन्त आधारहरू मध्ये छानिएका केही विकल्पहरू छन्। शैक्षिक गुणस्तर र अवसर दुवैमा सन्तुलन रहने गरी अन्य विकल्पहरू आगामी दिनमा बहस गर्न सकिन्छ। हाल शिक्षा मन्त्रालय, प्राध्यापक, प्रधानाध्यापक, शिक्षक, शिक्षाविद्, सञ्चार क्षेत्र र इच्छुक सबैको कर्तव्य तत्काल अन्योल अनुभव गरिरहेको सरोकारवालालाई वर्तमान नीति र निर्णयहरू बुझ्ने र बुझाउने हुनुपर्छ। अर्को कुरा अक्षराङ्कन पद्धतिबाट प्रदान गरिने (Grade sheet) मा विद्यार्थीहरूको विषयगत Grade र Grade Point तथा समग्रमा औसत स्तरीकृत अङ्क GPA मात्र दिइन्छ। त्यसैले हामीले समग्रमा कुनै ग्रेडका यति प्रतिशत प्राप्त भनेर बुझ्ने र बुझाउनु ठीक होइन। समग्रमा अक्षराङ्कन पद्धतिका महत्त्वहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धीको वास्तविक मापन र स्तरीकरणको सम्भावना बढ्छ।
- विद्यार्थीको चौतर्फी क्षमताको विकास पाठ्यक्रम आधारित मूल्याङ्कन पद्धतितर्फ उन्मुक्त बढ्नेछ।
- विद्यार्थी र अभिभावकमा असफलताको डर कम हुन्छ।
- विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई Backward looking purpose/forward looking purpose का निम्ति प्रयोग गर्न सकिन्छ।
- अनुत्तीर्ण अर्थात ढोका बाहिरै रहेको पहिचान बोकेर विद्यार्थी जीवनभर हतोत्साही बन्नुपर्दैन।
- सबै विषयमा उत्तीर्णाङ्क ल्याउनुपर्ने बाध्यता हट्नेछ।
- विद्यालयहरूमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको भावना घट्नेछ।

- सफल र असफलको नकारात्मक विभेद हट्छ तथा क्षमताअनुसारको अवसरको सम्भावना बढ्छ ।
- विद्यालयमा निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धति र सुधारात्मक शिक्षणका सम्भावना र अभ्यास बढ्नेछ।
- परीक्षालाई हेर्ने सामाजिक दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ।
- विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनाको अपेक्षाअनुसार उपचारात्मक सिकाइको अवसर हुनेछ।
- अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा रहेको पद्धति लागू गरी अभ्यास अन्य देशमा हाम्रो विद्यालय शिक्षाको स्तर र समकक्षताको बारेमा पहिचान दिन सहजता बढ्नेछ।

४.१ अक्षराङ्कन पद्धतिमा ग्रेडका किसिम निर्धारणका आधारहरू

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले प्रकाशन गरेको कार्यविधिअनुसार माध्यमिक शिक्षा एस्.एल्.सी. मा अक्षराङ्कन पद्धति लागू गर्न तपसिलमा ग्रेड निर्धारण गरिएको छ।

क्र.सं.	प्राप्ताङ्कको वर्गान्तर प्रतिशतमा	ग्रेड/श्रेणी	व्याख्या	ग्रेड पोइन्ट
१	९० देखि १०० सम्म	A+	Outstanding	4.0
२	८० देखि ९० भन्दा कम	A	Excellent	3.6
३	७० देखि ८० भन्दा कम	B+	V .Good	3.2
४	६० देखि ७० भन्दा कम	B	Good	2.8
५	५० देखि ६० भन्दा कम	C+	Above average	2.4
६	४० देखि ५० भन्दा कम	C	Average	2.0
७	२० देखि ४० भन्दा कम	D	Below Average	1.6
८	१ देखि २० भन्दा कम	E	Insufficient	0.8
९	०	ल	Not graded	ग

स्रोतः विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यन्वयन कार्यविधि २०७२

मिति २०७२/१२/०६ को राष्ट्रिय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन परिषद्को बैठकले माथि उल्लेखित गरिएको ग्रेड वा तहमा केही संशोधन गरी निम्नानुसार ग्रेड कायम गरेको छ।

क्र.सं.	प्राप्ताङ्कको वर्गान्तर प्रतिशतमा	ग्रेड/श्रेणी	व्याख्या	ग्रेड पोइन्ट
१	९० देखि १०० सम्म	A+	Outstanding	4.0
२	८० देखि ९० भन्दा कम	A	Excellent	3.6
३	७० देखि ८० भन्दा कम	B+	V .Good	3.2
४	६० देखि ७० भन्दा कम	B	Good	2.8
५	५० देखि ६० भन्दा कम	C+	Satisfactory	2.4

६	४० देखि ५० भन्दा कम	C	Acceptable	2.0
७	३० देखि ४० भन्दा कम	D+	Partially Acceptable	1.6
८	२० देखि ३० भन्दा कम	D	Insufficient	1.2
९	० देखि २० भन्दा कम	E	Very Insufficient	0.8

स्रोतः विद्यालय शिक्षामा अक्षराङ्कन पद्धति कार्यन्वयन कार्यविधि २०७२

४.२ अक्षराङ्कनको कार्यन्वयन विधि

ग्रेडको व्यवस्था : प्रत्येक विषयको उत्तरपुस्तिकाको परीक्षण र सम्परीक्षण अङ्कमा गरिनेछ र परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले सो अङ्कलाई तोकिएअनुसार अङ्क प्रदान गर्नेछ।

उत्तीर्ण/अनुत्तीर्णः प्रमाणपत्र वा लब्धाङ्कपत्रमा उत्तीर्ण/अनुत्तीर्णको व्यवस्था रहने छैन । सोको सट्टामा अक्षरमा समग्र ग्रेड दिइनेछ यस्तो ग्रेड विषयगत वा समग्र दुवै हुनेछ।

ग्रेडको व्याख्याः विद्यार्थीले प्राप्त गरेको ग्रेडको व्याख्या ९म्भकअचष्उतयच० लब्धाङ्क पत्रमा उल्लेख गरिनेछ ०.८ देखि ४.० सम्म रहेको ग्रेड पोइन्टले विद्यार्थीले हासिल गरेको दक्षताको जानकारी गराउनेछ।

ग्रेड वृद्धिः आधारभूत तहको अन्त्यमा हुने (कक्षा ८) माध्यमिक शिक्षा परीक्षा (कक्षा १०) र माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण परीक्षा कक्षा (११ र १२) का ऋ भन्दा कम ग्रेड प्राप्त गरेका विद्यार्थीले आफूले चाहेका विषयमा माथिल्लो ग्रेड प्राप्तिका लागि ग्रेडवृद्धि (पुरक) परीक्षा दिन सक्नेछन्। बढीमा दुई विषयसम्म अनुपस्थित रहेको वा दुई विषयसम्म ग्रेड उल्लेख नभएका परीक्षार्थीलाई ग्रेड वृद्धि परीक्षामा समावेश गराइनेछ तर माध्यमिक शिक्षा कक्षा १० को हकमा दुई विषयभन्दा बढी विषयमा अनुपस्थित रहेका वा ग्रेड उल्लेख नभएका परीक्षार्थी तथा विगतको परीक्षामा अनुत्तीर्ण पुराना परीक्षार्थीहरूलाई एक्जाम्टेड परीक्षामा समावेश गराइने छ।

५. चुनौती

मूल्याङ्कन प्रणालीलाई अक्षराङ्कन पद्धति अनुसार सञ्चालन गर्न' समयसामयिक कार्य मान्न सकिन्छ। तर लामोसमयदेखि अङ्क श्रेणी प्रणालीमा चलिराखेको मूल्याङ्कनलाई पर्याप्त तयारी तथा सरोकार पक्षसँग घनीभूत छलफल नगरीकन व्यवहारमा लागू गर्न' आफैंमा एक चुनौती हो। नपढीकन सबै परीक्षार्थी उत्तीर्ण हुने भ्रमको कारण परीक्षार्थीले परीक्षालाई विगतमा जस्तो गम्भीर रुपमा लिएर अध्ययन गरेको छैनन् भन्ने गुनासो जताततै चर्चाको विषय बन्नु सोचनीय छ। विद्यार्थीको पठनपाठनमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विद्यालयका शिक्षक तथा व्यवस्थापन समिति तथा अभिभावक समेत रनभुल्लमा परेको अवस्था छ। सरकारले पनि यस्ता भ्रम चिर्ने र जनचेतना फैलाउने खालका अभिमुखीकरणका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन गरेको अनुभूति सरोकार पक्ष र आमनागरिकले समेत गर्न नसकिरहेको अवस्था छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका ग्रेडिङ् पद्धतिमा नसकिरहेका मेल नखानु, नीतिनिर्माण तहमा बसी कार्यन्वयन गर्ने पक्ष नै यस प्रणालीमा अनविज्ञता रहनु सफ्टवेयरको अभावजस्ता कारणले अक्षराङ्कन पद्धतिको कार्यन्वयनमा चुनौतीका रुपमा रहेका छन्।

६. निष्कर्ष र सुझाव

एस्.एल्.सी. परीक्षाबाट सुरु गर्न लागेको अक्षराङ्कन प्रणालीको प्रभावकारिता व्यापक अध्ययन अनुसन्धान तथा सरोकार पक्षसँगको गहन छलफलबाट प्राप्त निचोडको अवलम्बनमा भर पर्दछ । परीक्षा उत्तीर्णको अर्थ विद्यार्थीले तोकेको न्यूनतम सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्नु' हो मौजुदा शैक्षिक अवस्थाले सम्भव देखाउँदैन । एस्.एल्.सी. नतिजामा संख्यात्मक र गुणात्मक विकास गर्न अनेकौं प्रयास गर्दा पनि खासै उपलब्धि नभएको अवस्था जगजाहेर छ । फितलो पढाइ, सरोकारवाला पक्षहरू जिम्मेवार नबन्नु, परीक्षा तथा जवाफदेहीता पन्छाउने प्रकृतिका कारण शैक्षिक विकृति-विसङ्गति झाँगिएको छ । यस्तो अवस्थालाई नसुधारिकन सबै विद्यार्थी उत्तीर्ण हुने मूल्याङ्कन प्रणालीको विश्वसनीयता धरापमा नपर्ला भन्न सकिन्न । अर्कोतर्फ अक्षर ग्रेडिङ्ग प्रणाली सम्बन्धी बुझ्नु पर्ने मर्म र गर्नु' पर्ने कर्मको बारेमा शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक लगायत नीतिगत निर्णय तहमा बसेका पदाधिकारीले निभाउनु पर्ने भूमिकामा समेत सचेत हुनुपर्दछ । यो प्रणाली एक्कासी माध्यमिक तहको अन्त्यमा लागू गर्नु'भन्दा पनि तल्ला कक्षा र उच्च शिक्षामा समेत लागु गर्नाले अन्यौलता र अविश्वास कम हुन्थ्यो । एस्.एल्.सी. उत्तीर्ण विद्यार्थीहरू रोजगारीमा यस प्रणालीअनुसार श्रेणीको हैसियत कसरी सम्बोधन हुने भन्नेबारेमा पनि स्पष्ट परिभाषित हुन आवश्यक छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा हाल अभ्यासमा आएको ग्रेडिङ्ग प्रणालीलाई असफल नै नहुने पद्धति ९ल्यँबषगिचभ क्थकतभ० लचिलो वा उदार कक्षोन्नति पद्धति ९ीष्दभचर्बा एचयकयतष्यल एयष्अथ० आधारमा विकास र विस्तार गर्न खोजिएको अवस्था छ । क्भ्भ बाट म र भ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थीहरू ११ मा शिक्षा मूल विषय लिएर पढ्न पाउने गरिएको व्यवस्थाले शिक्षाको स्तर कस्तो बनाउन खोजिएको हो ? यो छलफलको विषय बन्नुपर्छ । क्भ्भ पद्धतिमा देखिएको कतिपय कमीकमजोरीलाई क्रमशः हटाउँदै सुधार गर्नु' आवश्यक देखिन्छ । आज अक्षराङ्कन पद्धतिबाट उत्पादित विद्यार्थीको उच्च शिक्षामा देखिएको न्यून उपलब्धिस्तरप्रति योजनाकार, शिक्षाविद्, शिक्षक, अभिभावकहरूको पूर्ण जिम्मेवारी हुन आवश्यक छ नत्र यसले पार्ने प्रभावप्रति पछुताउनुबाहेक केही हुने छैन ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

विद्यालय शिक्षामा अक्षरात्तन पद्धति कार्यविधि (२०७२), पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, शिक्षा मन्त्रालय, काठमाडौं ।

विद्यालय शिक्षामा अक्षरात्तन पद्धति कार्यन्वयन कार्यविधि (२०७२), नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।

माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम (२०७२), पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।

गौतम, गेहनाथ (२०७३), **विद्यालय शिक्षामा अक्षरात्तन पद्धतिः एक सिंहावलोकन**, शिक्षक शिक्षा, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, काठमाडौं ।

गौतम, सूर्यप्रसाद (२०७२), **शिक्षा सम्बन्धी आधारभूत ज्ञान**, काठमाडौंः एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिव्यूटर्स, भोटाहिटी ।

श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर र रंजितकार, किरणराम (२०७४), पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन, काठमाडौंः भुँडीपुराण प्रकाशन, बागबजार ।